

Túl jön s rosszon

Halper Nándor Ferdinánd visszaemlékezése

A 99 éves Halper Nándor Ferdinándot 2006. február 4-én kerestem fel Kassai otthonában. Interjút készítettem vele, majd Salamon Pál kassai történész-levéltáron keresztül 2006. február 14-én megkaptam tőle visszaemlékezését. Halper Nándor Ferdinánd kézzel írt, cím nélküli, nehezen olvasható, 33 számozott és három számozatlan oldal hosszúságú, A/4-es méretű papírra írt visszaemlékezését Kassán írta 1981-ben. A kézhez kapott visszaemlékezés szerkesztett változatát közlöm. A szerkesztés során, elsősorban a visszaemlékezés első negyedéből hagytam ki, elsősorban ismétléseket, így az eredeti szöveg mintegy 90 százalékát közlöm szöveghűen. Az olvashatatlan szavak helyét és a szükséges betoldásokat egyértelműen [*dólt betűvel*] jelzem. A lábjegyzetek közé tettem néhány olyan kiegészítést is, amelyet Halper Nándor Ferdinánd a vele készült interjú során mondott el nekem.

Halper Nándor Ferdinánd (Halper Nándor/Halper Ferdinánd: Gyulafehérvár, 1907. január 4. – Kassa, 2007. május 6.) operaénekes. Édesapja az Oroszországhoz tartozó Lettországból, édesanyja a Magyarországhoz tartozó Marosvásárhelyről származott. A Halper család 1911-ig az erdélyi Érmihályfalván él, apja Marosvásárhelyen kántor. 1911-ben a család Kassára kerül, ahol a családfőt választják a neológ hitközség kántorává, Halper Nándor ott jár óvodába. Elemi iskolás korában elveszíti édesanyját, apja kétszer is újrَاهázasodik. Halper Nándor előbb a Talmud Tórába, majd a kassai szlovák tannyelvű reálgimnáziumba járt, de nem érettségizett le, hanem a helyi színházban kezdett énekelni. 1929–33 között a bécsi konzervatóriumban tanult tovább. Ausztriai tartózkodását a csehszlovák állam nem hosszabbította meg, ezért kénytelen volt visszamenni Kassára. Behívták katonának Olmützbe és Brünnbe (1933–1934). 1936–38 között a csehszlovák hadseregben teljesít szolgálatot. Az I. bécsi döntés után, 1939–41 között immáron magyar katonaként vesz részt Kárpát-Ukrajna és Észak-Erdély „visszafoglalásában”. 1941-től a visszaemlékezésében említett helyeken munkaszolgálatos, majd a szerbiai Borba viszik kényszermunkára. 1944. szeptember 17. és november 13. között, a bori halálmenet tagjaként áthajtják Nyugat-Magyarországon, majd előbb Oranienburgba, később Ravensbrückbe deportálják, ahol egy repülőgépgyárban kell dolgoznia. A tábor 1945 tavaszán szabadítják fel a szovjetek. Halper Nándor tifuszos, így egészen augusztusig a ludwigsburgi amerikai kórházban kezelik, csak utána térhet haza Kassára. 1945 októberében megházasodik és munkába áll: ő lesz a kassai szlovák nemzeti opera egyik megalapítója, azonban – felte-

hetőleg magyar anyanyelve és zsidó származása miatt – nem léphet előre az ottani ranglétrán. 1946-ban belép a Csehszlovák Kommunista Pártba. A legjelentősebb csehszlovákiai koncepciók per, a Slansky-per idején, 1952-ben bejelenti, hogy cionista és hogy Izraelbe kíván kivándorolni. Kizárják a pártból és nem hagyhatja el az országot. 1952–62 között többször ad be kivándorlási kérelmet – sikertelenül. Végül 1962-ben utazhat először – turistaként – Izraelbe, ahol a bátyja él. 1977-ben nyugdíjazzák. Haláláig ismert operaénekes és a kassai zsidó közösség megbecsült tagja.

Életrajzra vonatkozó források: 1. Kovács Éva: *Háber Nándor*. In: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004, 153–159. oldal. A szerző Háber Nándor álnéven adja közre Halper Nándor Ferdinánd életrajzát 1939-ig. 2. *Interjú Halper Nándorral*, 2005. július 11–12-én és augusztus 22-én (készítette: Kovács Éva), International Slave- and Forced Labourers Documentation Project/ 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely. 3. *Halper Nándor Ferdinánd személyes közlése*. Interjú. Kassa, 2006. február 4.

Csapody Tamás

Azzal kezdeném, hogy azon szerencsés kevesek között voltam, akik sem Ukrajnában, sem pedig a nagy haláltáborokban nem jártak (Auschwitz¹, Majdanek² stb.). Viszont az én deportálásom már 1943-ban kezdődött, míg az általános 1944-ben.³ Talán ennek köszönhetem, hogy nem kerültem a nagy vágóhidakra. Mire én Németországba kerültem, már az auschwitzi krematóriumot levegőbe röpitették⁴ az ellenálló Häftlinge⁵. Megjegyzem még, mielőtt hozzákezdenék az élményeim leírásához, hogy mikor a háború befejeztével hazaérkeztem és meséltem a dolgokról, nem hitték el. Azt is mondták: „Zsidó propaganda.”

Hosszantartó vajúdas után szántam rá magam, hogy írni fogok. Az írás nem a mesterségem, és én csupán egy jelentéktelen kis ember vagyok a sok millió közül, akiket ugyanez vagy még kegyetlenebb sors ért, csak azért, mert egy embertelen

1 Dél-lengyelországi település, amely a legnagyobb német koncentrációs táborcsoport központja volt (1941–1944).

2 A lengyelországi Lublin határában lévő Majdanekben német kényszermunka- és koncentrációs tábor működött (1940–1944).

3 Az első tömeges zsidó deportálások Magyarországon 1944. május 15-én kezdődtek el.

4 Az egyik auschwitzi krematórium mellett dolgozó, foglyokból álló különleges egység (Sonderkommando) 1944. október 7-én föllázadt, és lerombolta a krematóriumot. Az Auschwitzhez tartozó birkenauai gázkamrákat a németek robbantották fel, 1944 novemberében. Auschwitzot a Vörös Hadsereg szabadította fel 1945. január 27-én.

5 Häftlinge: foglyok.

kor hazug propagandája nemcsak alacsonyabb rendűnek nyilvánított, hanem minden baj, minden rossz és negatív jelenségnek a világon okozójává nyilvánított. Szóval úgy érzem, és ez is vajúdásom egyik oka, hogy gyenge az én tollam ahhoz, hogy le tudjam az átélteket írni úgy, hogy a mai ember érdeklődését 50 év távlatából lekösse és egyáltalán lehetségesnek tarthassa, szavaimnak hitelt adjon. További ok pedig, hogy erről a témáról az elmúlt 4–5 évtizedben már annyi sikeres könyvet írtak, nálamnál sokkal hivatottabbak. Hogyan kezdjek tehát én hozzá az íráshoz, akinek nincs meg az adottsága, csupán az emlékezőtehetsége, dacára előrehaladott korának? Én csupán „csak” átéltem a leírandó eseményeket, mivelhogy megadatott nekem, a Sors vagy a Véletlen, vagy ha úgy tetszik, az Isten kegyelméből, hogy életben maradhassak. Elfelejteni, kitorolni az életünkől a történeteket nem lehet és nem szabad! Hisz jóformán nem múlik el egy nap sem, hogy erről ne beszéljünk, egy éjjel sem, hogy erről ne álmodjunk, míg verejtékezve és a félelemtől reszketve felébredünk, megpróbálva egy megkönnyebbült sóhaj segítségével újra elaludni.

Kezdem az események leírását ott, ahol a nagy tragédia kezdetét vette közvetlen minálunk, 1938–39-ben. Habár a tulajdonképpeni kezdet már 1933-ban volt, amikor „Isten” akaratából Németországban Hitler vette át a hatalmat, és így a „*Mein Kampf*” lett a Biblia.

E Biblia szellemének első áldozata Ausztria lett 1938 tavaszán⁶, a második Csehszlovákia ősszel⁷, és így tovább egymás után a többi európai ország. Csehszlovákia fel lett darabolva, és a mi városunk Košicéből lett Kassa, Magyarországhoz lett csatolva 1938 novemberében⁸.

A magyar kormányzat első ténykedése a következő rendelkezés volt: minden zsidó eredetű személy köteles jelentkezni a rendőrségen a nyilvántartás, valamint az „óslakosság” megállapítása végett. Ezzel kezdődött, azután következtek a különböző „zsidótörvények”, szigorítások, sárga csillag, deportálás, halál.⁹

Jelentkezési kötelességemnek eleget tettem, papírjaimat rendben találták, de származásomnál fogva nem számíthattam „ős” lakosnak, ugyanúgy, ahogy azok sem, akiknek a papírjaik nem voltak rendben. De azért 1939-ben be kellett vonulnom a magyar hadseregbe, úgymond átképzésre, ti. előzőleg csehszlovák katona voltam. Itt még meg szeretném röviden említeni, hogy a csehszlovák hadseregben 24 hónapig szolgáltam (1933–35). 1936-ban bevonultam hadgyakorlatra, 1937-ben úgyszintén. És elérkezett a szomorú 1938-as év, a háború már a levegőben lógott. Kétszer vonultam be, és csak a Csehszlovákiára kényszerített kapituláció után kerültem haza¹⁰. 1940-ben volt a Hitler által létrehozott magyar–román

6 Ausztriát Németországhoz csatolták (Anschluss) 1938. március 12-én.

7 A müncheni értekezleten, 1938. szeptember 29-én a Szudéta vidéket Németországnak engedik át, amit ez év október 1-jén a német csapatok megszállnak.

8 Az első bécsi döntés (1938. november 2.) nyomán Magyarország megkapta Szlovákia déli részét és a Felvidéket.

9 Magyarországon 22 zsidótörvény és rendelet született 1920 és 1944 között.

10 Németország arra kényszerítette Csehszlovákiát, hogy beleegyezzen Szlovákia elszakadásába (1939. március 14–15.).

egyezség¹¹, melynek értelmében Erdély egy része Magyarországhoz került. És így ennek a Magyarországhoz csatolandó területnek egy részét „felszabadítani” nekem is részem volt. A „dicső hadjárat” végeztével – ami minden puskalövés nélkül zajlott le –, hazajövet azonnal munkaszolgálatra irányítottak, annyi időt sem hagyva, hogy hazamehessünk és a legszükségesebb holmikat magunkhoz vehessük. Már őszt volt, szükségünk volt meleg holmikra. Télire, gondolom karácsony előtt, engedtek haza rövid időre.

Amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót¹², szakadt ránk az ég, és Lengyelország lerohanása¹³ után kezdtek az országban összeszedni a zsidó polgárokat, ahogy ők mondták a „lengyel” zsidókat, akiket azután kivittek a szomorú emlékű Kamenec-Podolszkba.¹⁴ Mind ott pusztultak, szám szerint nem tudom hányan, köztük sok barátom, ismerősöm. De ez még nem volt a deportáció, ez csak az előjáték volt. Kamenec-Podolszkba kerültek azok is, akiknek 1938-ban a jelentkezésnél, az őslakosság megállapításánál, a papírjaik nem voltak rendben.¹⁵

1941-ben már tavasszal jöttek a behívók. Ekkor megpróbáltam kibújni a bevonulás elől. Bezárkóztam földszinti lakásomba, az ablakokat befüggönyöztem úgy, hogy este a villanyfény sem szűrődhetett ki az utcára, illetve a nyilvánosság előtt nem mutatkoztam, csak a legszükségesebb esetekben, bevásárlás stb. Ez a bujkálásom egy pár napig sikeres volt, míg aztán a saját elővigyázatlanságom következtében „lebuktam”. Ez úgy történt, hogy egy kora reggeli órában zörgettek az ablakomon, én mély álmomból felébredtve elkiáltottam magam, „ki az?” A válasz: „Kinyitni! Rendőrség!” Kénytelen voltam kinyitni, és már vittek is a rendőrségre, ahol elhangzott a jelentés: „előállítottam a Halper zsidót”.

Onnan a gyűjtőkaszárnnyába – persze megint a szükséges holmik nélkül –, majd tovább Tokajba, innen Miskolc mellé egy fatelepre [kerültünk], ahol egy fabarakkban lettünk elszállásolva. De már az első éjszakát kénytelenek voltunk a szabadban tölteni, mert a tetvek, férgek, poloskák és ki tudja még kicsodák, megtámadtak bennünket. Rövid tartózkodás után kénytelenek voltak minket innen máshol elhelyezni. A diósgyőri strandfürdőre kerültünk, ahol ugyan rovarok nem voltak, de a betonpadlón feküdtünk egy kevés szalmán, aminek a következménye rövidesen jelentkezett, vese- és hólyagmegbetegedések formájában. Mindez azonban nem volt ok arra, hogy bennünket ne dolgoztassanak.

11 A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) értelmében magyar csapatok bevonulnak Erdély északi részébe (1940. szeptember 5–13.).

12 A Szovjetunió megtámadásának időpontja: 1941. június 22.

13 Lengyelország megtámadásával kezdődött meg a második világháború (1939. szeptember 1.), és 1941. október 1-jén fejeződött be Lengyelország teljes megszállása.

14 A mai Ukrajna déli részén lévő, Dnyeszter menti Kamenyec-Podolszkij város közelében 1941. augusztus 27–28-án az SS-egységek és ukrán milicisták mintegy 23600 északkelet-magyarországi, kárpátaljai, galíciai zsidót végeztek ki.

15 A magyar hatóságok hivatalosan hontalannak, azaz „külhonosnak” nyilvánították az északkelet-magyarországi, kárpátaljai, galíciai vagy ide menekült zsidókat, akiket átadtak ukrán területeket megszálló németeknek.

Fiatalok voltunk, aránylag még mindig elég jó kondícióban, és optimisták voltunk, bíztunk abban, hogy ennek a kis rossznak is rövidesen vége lesz. Bíztunk a szovjet hadseregben is. Reménykedtünk. Dolgoztunk nehezen, itt testi fenyítésben, kínzásokban még nem részesültünk. A koszt a körülményekhez képest még elfogadható volt.

Magyarország hadba lépésekor, mint munkaszolgálatos, Tokajban voltam. Itt ért a hír, hogy Kassát bombázzák az oroszok, ami persze – ezt már akkor is tudta mindenki – aljas hazugság volt.¹⁶ A németek bombáztak, hogy a magyaroknak meg legyen az ürügyük belépni a háborúba.¹⁷ És a magyarok fejest ugrottak – a vesztükbe.¹⁸ Akkor még, eltekintve kisebb-nagyobb szekatúrától, a helyzetünk – dacára a már dúló háborúnak – még tűrhető volt. Még akadtak abban az időben emberséges parancsnokok. Tokajban rendes fedél is volt a fejünk felett, a koszt is elfogadható [volt].

Röviddel a háborúba való belépés után kezdték a munkaszolgálatosokat is kivinni a frontra, az ottani borzalmakról csak a háború befejeztével kaptunk tiszta képet. Az éhségről, kínzásokról, a tömeges gyilkosságokról, betegségekről. Mindezekről, gondolom, már beszámoltak azok a kevesek, akik átéltek. Én ott nem jártam. De szegény öcsémről szeretnék itt megemlékezni, aki Dorosicsban (Ukrajna) feküdt nagy betegen többedmagával egy fapajtában, míg az egészszet a betegekkel együtt felgyújtották.¹⁹ Nem a németek, a magyarok!

[A Tokajból induló] szerelvényünk útközben megállt Ermihályfalván egy kis időre. Én leszálltam vagonunkról, az állomáson lévő emberek közé mentem egy kicsit elbeszélgetni. Teljesen ártatlan beszélgetés volt. De mi készítetett engem arra, hogy éppen ennek a kis falunak az állomásán – kinn ácsorogtunk mi más állomásokon is –, megszegjem az állítólagos parancsot, mely szerintem sohasem hangzott el, vagy legalábbis nem volt tudomásom róla. Eszembe jutott megérkezésünkkor, hogy ebben a faluban töltöttem sok évvel ezelőtt legboldogabb gyermekéveimet. Innen kerültünk 1911-ben Kassára. Magam előtt láttam a földszintes házat, a gémeskúttal az udvaron, ahol laktunk, emlékeztem, hogy ebbe a kútba dobálták be az emberek a dinnyéket lehűteni. Ki ismerte vagy hallott valamit akkor a jégsekreányról? Volt abban a faluban valami óvodaféle is, ahonnan az óvó néni naponta a többi gyerek kíséretében hazavitt. Eszembe jutott, hogy egyszer egy idősebb fiú felém dobta a tintába mártott tollat, minek a nyoma ma is látható az arcomon. Egyik legszebb visszaemlékezésem is eszembe jutott, mikor is édesapám, péntek esténként elvitt a templomba, ahol az idős rabbi hosszú fehér szakállával – most is látom magam előtt –, rátette kezét a fejemre és valami áldó imát mondott. Ezek voltak tehát az indító okok, amiért az emberek közé merészkedtem, elbeszélgetni velük. De alig értem közérjük,

16 Kassa bombázásának időpontja: 1941. június 16.

17 Ezt az állítást támasztják alá a legújabb kutatások.

18 Magyarország azonnal bejelentette hadba lépését a Szovjetunióval.

19 A Kijevtől nyugatra lévő Dorosics faluba összegyűjtött, beteg, magyar zsidó munkaszolgálatosokra 1941. április 30-án magyar katonák rágyújtották a pajtákát, és a munkaszolgálatosok közül mintegy 800-an meghaltak.

hangosan nevémen szólított a karpaszományos úr, és beparancsolt a vagonjába. Itt bevezetésként egy hatalmas pofont kaptam, amit elhárítani vagy kivédeni nem voltam képes, ezt követték sűrűn elhangzott szitkoktól kísérvé, mint pl. „te büdös zsidó, majd én megmutatom neked, el voltál kaptva” stb., stb. ütések, rúgások. Közben letepert a földre és fojtogatni kezdett, ekkor én a lábammal ösztönösen kapálódzva már jóformán észnél sem lehettem, eltaláltam őt ott, ahol a férfiak a legérzékenyebbek. Ekkor, úgy gondolom, észre térhetett, elmúlt a gyilkolási vágya, hirtelen elengedte a torkomat és kiharancsolt a vagonból, de előzőleg még feszes vigyázállásban szalutálnom kellett. A parancsnokság többi tagja nyugodtan végignézte az egészet, elhangzott ugyan az egyik szájából, ezt még hallottam: „Talán nem lenne szabad ilyen vadul”, – de nem lépett közbe senki. Reszketve egész testemben, de különösen a lábamban, holtápadtan leszálltam a vagonról, a fiúk vették észre, hogy az egyik, a bal fülemből vékony vércsík folyik. Felsegítettek az én vagonomba, hangos méltatlankodás közepette, de csinálni nem lehetett semmit. Rövid idő múlva a vonatunk elindult, és Máramarosszigetre kerültünk.

Ilyen körülmények között kerültünk abba Máramarosszigetre, amelynek „felszabadításában” még mint katona, magam is részt vettem. És itt már az első éjszaka ránk szakadt az ég. Átmeneti alvóhelyül a pályaudvar egyik üresen álló raktárhelyiségét kaptuk. A fárasztó nap után este végre lefeküdhettünk a szalmánkra. Talán 2–3 órai alvás után hirtelen óriási lármára, ordítózásra ébredtünk. „Riadó! Sorakozó!” A sötétben magunkra kapkodtuk ruháinkat, és a csomagjainkat otthagya kirohantunk a szabad térre, percekben belül felsorakoztunk, mire rögtön elhangzott az újabb parancs: „futólépésben indulj!”. Berohantunk a városba, ahol megtudtuk, hogy ég a katonaság központi élelmezési raktára, amit a „zsidók” felgyújtottak. Nekünk kellett egész éjjel az égő helyiségekből kimenteni az élelmiszereket. A raktárunkban tűz, fojtogató füst, életveszély, kint még a tiszt urak is, a legénység sorfalai, akik kardlapokkal, puskatussal, rúgásokkal, pofonokkal „segítettek” menteni az értékeket. Ez így ment reggelig, míg végre a tűzoltóság megtiltotta, hogy bárki is bemehessen a már majdnem teljesen leégett raktárhelyiségekbe. Holtfáradtan, kormosan, sokan kisebb-nagyobb égési sebekkel, visszaérkezve a szállásunkra, újabb „kellemes” meglepetésben volt részünk. Míg mi éjjel mentettük a javakat, addig az ottmaradt néhány tagja a legénységnek kidobálta a szabadba az összes otthagzott személyi dolgainkat. Hogy közben mi minden cserélt gazdát, az elképzelhető. Mint később kitudódott – erre még rátérek –, sok értékes és szükséges holmi sohasem került többé elő. Megérkezve, ahelyett, hogy pihentünk volna egy ilyen éjszaka után, hozzáláttunk a holmink kikereséséhez. Keresés közben hangzott el a parancs: „sorakozó!” De érthetően, előbb mindenki meg akarta találni a sajátját, nem nagyon szokott rögtön sorakozni, így tehát megint kezdődött a verés, rúgás, pofozás, még dühödtebb módon, hangsúlyozva a parancs semmibe vételét! Ha jól emlékszem, a pályaudvarról hamarosan elmentünk, de előbb még elhelyeztek egy régi kastélyban. Itt semmi különös dolog velünk nem történt, „csak” annyi, hogy egyszer valami foglalkozásról visszatérve egyesek a ruháikat stb. darabokra szaggatva talál-

ták. Itt meg szeretném említeni, hogy én minden holmimat hiány nélkül megtaláltam szerencsémre, és a veréseket is sikerült kikerülnöm. Ezt, gondolom, velem született mozgékonyaságomnak köszönhettem, de főleg a szerencsés véletlennek. (Ez a szerencsés véletlen végigkísért a háború végéig. Lehet itt szerencséről egyáltalán beszélni?)

Végre bevagoníroztak minket újra, és elindultunk újabb állomáshelyünk felé. Vajon hová? Mi vár ott majd ránk? Kezdtett rajtunk erőt venni valamiféle bizonytalansággal párosult félelem. De azért „nótáztunk” zsúfolt vagonjainkban, ezáltal igyekezve eltéríteni gondolatainkat a bizonytalan jövőről.

Megérkeztünk [az] 1941-ben már kora tavasszal „felszabadított” román területre, Gyimesre²⁰ kerültem munkaszolgálatra. Előérzetünk nem csalt, nagyon nehéz idők vártak ránk. De menjünk sorrendben! A gyimesi hegyek egyikére (Gyimesközéplek a falu neve²¹) kellett felcipelőzködnünk, ott az egyik erősen lejtős tisztás lett a lakóhelyünk, természetesen a puszta ég alatt. Itt egy kis szerencsém volt, ti. egy asztalos barátom kapta a parancsot, hogy néhányunkkal építse fel a tábort. Míg tehát a századunk hordta letről a faluból fel a hegyre többek között a szögesdrótokat is, egész nap, addig mi fenn a hegyen „keret” felügyelet nélkül építettünk. Kivágtuk a szükséges fákat az erdőkből, ezekből tákoltuk össze a „karámokat” a fejünk fölé. Ezeknek a karámoknak három oldala és a teteje a letört ágakból volt kirakva, az eső és a szél minden akadály nélkül átjárta természetesen. Negyedik oldala pedig teljesen nyitva volt, magunk alá pedig szalma helyett az erdő zöldjét és fűvet tettünk. Itt mi aránylag kényelmesen dolgoztunk egy pár hétig, míg a tábor elkészült. Azután már miránk, a tábor építőire is a többiek sorsa vált.

Vadregényes gyimesi hegyek! Gyönyörű fenyves erdők! Micsoda élvezet lehetett volna, boldog békés időben, akár turistaként, gyönyörködve bennetek... Barátságos, jóindulatú, magyar ajkú lakóikkal elbeszélgetve. De így a napi súlyos munka után fáradt testünket ledobni a fekvőhelynek csúfolt vackunkra, volt a leghőbb vágyunk, gyakran még a testi higiénia rovására is.

Egy alkalommal valami dolgom volt bent a faluban, és be kellett mennem az egyik falusi illemhelyre, ahol azután felszeletelve találtam „szent” könyveinket. Nagyon odavoltam! Hát lehetséges ilyesmi? Lehetséges! Még más is lehetséges! Megtudtam közben, hogy laktak ott zsidók, de kitelepítették őket, mint megbízhatatlanokat, tekintettel a közeli román határokra. Akkor, vagy 1940-ben (most már nem emlékszem pontosan, hogy mikor), eszembe jutott, hogy valamelyik faluban, a munkahelyünkön ránk köszöntött a nagy ünnepünk egyike, az úgynevezett zsidó nyár, nekünk pedig dolgozni kellett.²² És nem történt semmi, az ég nem szakadt ránk, a föld nem nyílt ki. Itt Gyimesen természetesen

20 Gyimes Csíkszeredától 30 km-re északkeletre lévő, döntő többségükben magyarok lakta határőrvidek.

21 Gyimesfelsőlok Csíkszeredától 30 km-re északkeletre lévő, döntő többségükben magyarok lakta település.

22 Valószínű pünkösdről van szó, amikor a zsidó vallási előírás szerint nem volt szabad dolgozni.

Hosszúnapkor²³ is dolgoztunk, sőt ettünk is, nagyon kevesek kivételével, megint nem dőlt össze a világ.

A hegyekbe nagyon korán érkezett az ősz, gyakran esett az eső, ilyenkor a szállásunk mindig átázott, fekvőhelyeink úgyszintén. Hideg volt, különösen éjjel. Tisztálkodási lehetőség jóformán semmi. Egyetlen forrásból csepegett egy kevés víz, itt kellett sorban állni a testi tisztálkodást, a fehérműmosást, valamint az evéshez használt tárgyainkat megmosni. Az éjszakák hidegek voltak, fekvőhelyeink kemények, nehezen jött álom a szemünkbe. Reggel korán felébresztve, megéberedett testrészekkel, egy meleg kávénak gúnyolt lötyty és egy darab száraz kenyér gyors elfogyasztása után, kezdetét vette a napi munka. Védősáncokat ástunk, fedezékeket építettünk, árkokat ástunk és hordoztuk a hegy lábától, illetve a faluból a szükséges anyagokat, többek között a szögesdrótokat is fel a hegyre. Ez volt talán a legkomiszabb munka! Vállra kaptuk a drótot és úgy vittük. Ruháink elszakadtak, vállunk, kezünk csupa vér és seb volt. Orvoshoz senki sem akart menni, mert az első pacienst az „orvos” összeszidta és összerugdosta mint szimulálót... Itt hangzott el gondolom először: „Beteg zsidó nincs, csak egészséges vagy halott.”

De a későbbiekben mégis kénytelen volt ez a szadista egy-két esetben a betegeket kórházba utaltatni, mikor már gyakori volt a hátsó vérzés. Meg vagyok róla győződve, nem azért tette, hogy a betegeken segítsen, hanem hogy elejét vegye egy esetleges epidermiának²⁴. Mi lett volna akkor az épülésben lévő „védővonallal”? Avval a vonallal, amely az oroszokat volt hivatva feltartóztatni. Ez az úgynevezett „doktor úr” volt tehát az első számú szadista. Rövidesen jelentkezett a második, és a harmadik a legnagyobb és a legtartósabb, azért a legtartósabb, mert a századparancsnokunkat, aki minket idehozott, leváltották, és ő lett az új parancsnok.

A másodikkal való első találkozásunk pedig így zajlott le: Egy alkalommal a hegy lábánál sáncot ástunk, az egész század. Egy tiszt jelent meg hirtelen, aki állítólag látta, hogy a zsidók a lapátjukra támaszkodva állnak és nem dolgoznak. Nagyon jó szemei lehettek, ha végiglátott a néhány száz méteres árkon, egész hosszában, ahol bizonyos távolságokban egy-egy keretlegény őrködött a zsidók munkamorálja felett. Bevallom, lehetségesnek tartom, hogy egynéhányan valóban álltak, biztosan köztük lehettem én is. Mert nincs az a rabszolga, még ha zsidó is, aki bírná a nehéz földmunkát, gyakoribb kis szünet nélkül, ilyenkor markába köp és folytatja. Ha szemfüles az illető, élelmes, ilyenkor egy hosszabb szünetet is lop magának. De lógni nem lehetett, erről gondoskodott a „keret”, és a teljesítményt kontrollálták.

Elhangzott tehát a tiszt úr habzó szájából a parancs: „Sorakozó!”, és kezdetét vette egy úgynevezett fegyvelmező, illetve büntető gyakorlat. Ez alkalommal ez abból állt, hogy futás hegynek fel, hegynek le, közben felváltva: „Feküdj! Fel! Békaugrás!” (az utóbbi abból állt, hogy guggolva ugráltunk fel-le), stb., stb.

23 Jom Kipur vagy Hosszúnap, a zsidó vallás legnagyobb ünnepe, amikor a hívőknek 25 órát böjtölni és imádkozni kell.

24 Epidermiának: járványnak.

Ez eltartott jó néhány órát, míg – miután már nem tudom hányan estek össze ájultan, [akiket] még az ütések sem tudták talpra állítani – ennek végeztével, természetesen tovább kellett folytatni a munkát. Mert ez a munka sürgősnek bizonyult, mert a Vörös Hadsereg már jött, egyelőre még lassan, mert még ki tudja hány száz ilyen és ehhez hasonló sáncot kellett leküzdenie, de jött feltartóztathatatlanul.

Közben ránk köszöntött a tél, hideg lett, állandóan esett a hó. Említettem, hogy a szegedi [olvashatatlan szó] tűznél sok bajtársam holmija odaveszett, most kezdtek ők igazán érezni a meleg ruházatok hiányát. Többeknek nem volt télikabátjuk, másoknak semmi meleg alsóneműjük, kesztyűk, sapkák stb. A hideg pedig egyre elviselhetetlenebb lett. Ennek következtében levittük a bőrig fagyott századunkat a faluba, ahol elhelyeztek egy elhagyott gazdaságban. 2–3 kis ház, istálló stb., stb. Végre tehát rendes fedél alatt voltunk. Fedél alatt, de nagyon szűken fekvő, egy kevés szalmán, testünkkel melegítve egymást. A tél pedig egyre hidegebb lett már lent a faluban is. És kezdetét vette az éhség és a betegség. Enni ugyan adtak, bab, borsó, lencse – kevés [volt] és rossz, íztelen. Ami jó volt ott, az a tiszta hegyi levegő és a víz, ezektől pedig (és természetesen a munkától) annál inkább kívánta a szervezetünk a jobb és főleg színvonalasabb ételeket. De hiába! Egyeseknek érkeztek csomagok hazulról, a tehetősebbeknek és akiknek volt kitől kérni csomagot, meleg holmikkal, egy kis jól elrejtett pénzzel, élelmiszerekkel, ez utóbbit azonban elkobozták.

Én azok közé tartoztam, akiknek nem volt otthon családjuk, akiktől kérhettem volna csomagot és pénzt, és mégis kaptam, valakitől, aki még akkor, még csak menyasszonyom sem volt, „szavamát” sem bírta, hogy talán egyszer majd... és az áldott emlékü édesanyjától, aki a fiáról [és] a messze Ukrajnában sínylődő öccséről is gondoskodott.²⁵ És mindezt és ki tudja még mit, és kit az özvegyi nyugdíjából...

Az igazság kedvéért itt meg kell jegyezmem, hogy talán én voltam az egyedüli, akinek a szadista századparancsnok a csomag teljes tartalmát kiadta. Ezt a kegyet és még egyéb kisebb kedvezményeket egyedül a „hangomnak” köszönhettem. Egy este, már nem tudom milyen alkalomból, tábortűzet gyújtattott, ott énekeltem: „Csillag ragyog szépen halvány felhős égen / álmódzva járok én Galambom kertjében / ablakánál állok... stb., stb.”. (Gyermekkoromban hallottam valahol.) Úgy látszott, tetszést arattam nála, mert kegyeibe fogadott. Fialat voltam, még mindig aránylag jó kondícióban, a hegyi csodálatos levegő megtisztította a tüdőmet és torkomat egyaránt. Beleharsogtam tele tüdővel a csendes estébe. Ez után a „sikeres” este után gyakran maradhattam a „körletben”, megkíméltem a kinti nehéz munkától. Előfordult ugyan, hogy néha mégis kizavart, minden ok nélkül – pillanatnyi hangulatának engedve. Visszagondoltam azokra a napokra, nyugodtan mondhatom, hogy remek szadista volt, hanem az agyával is volt valami baj, ami a későbbiek folyamán ki is derült. Mint említettem, hideg volt, a szállásunkon semmi fűtési lehetőség, kivéve a konyhát. Jött a betegség és a halál. Századunk első halottja megfagyott a padláson egy éjjel.

25 Halper Nándor Ferdinándnak négy fiútestvére volt.

Másnap reggel, miután azt a szerencsétlent kötéllel leeresztettük, ő siet elém, ezekkel a szavakkal: „Kántor úr, egy halott, el kell temetni!” (Itt meg szeretném jegyezni, hogy egy temetést már végeztem, a szomszéd századból egy kassai fiú volt, még a nevére is emlékszem: Frigyes, [aki] szívbaj következtében halt meg.) Kértem tőle 10 embert, deszkákat, egy kocsit, és elindult a szomorú menet mindjárt reggel a legközelebbi zsidó temetőbe. Már pontosan nem emlékszem, hány kilométert kellett megtennünk, de azt tudom, hogy nagyon messze volt. Mire mindennel elkészültünk és hazakerültünk, már késő este lett. Ez a szomorú aktus többször megismétlődött (még talán van nyomuk a sírhelyeknek?), míg azután egy este elhangzott a parancs, el lettünk helyezve máshová, indulás holnap reggel. Reggel ott találtuk az egyik bajtársunkat megfagyva az istállóban, vígan futkározó patkányok társaságában. Kik temették el (és eltemették-e egyáltalán?), sose tudtuk meg. Mi elvonultunk.

A temetésekön szívesen részt vettek a fiúk, mert ilyenkor volt néha alkalom valami élelmiszert szerezni, ugyanakkor féltünk is, nehogy elkapjanak, mert a bevásárlás szigorúan tilos volt. Néha mégis sikerült valamit beszerezni: régóta nélkülözött gyümölcsöt, főleg almát, egy kis cukrot, itt-ott egy kis kolbászt stb., stb. Egy esetre emlékszem, mikor az egyik bajtársunkat bevásárlás közben elkapták, mindent elszedtek tőle, ráadásul pedig jól helybenhagyták. Egyébként még ma is él, tudna egyet-mást ő is mondani.

Maga a temetés sem ment minden zökkenő nélkül, mert ahogy megérkeztünk a temetőbe, az én személyzetem szétszéledt a szélrózsa minden irányába – ahogy akkor mondtuk, „kaját” szerezni. A helyszínen maradt a halott és én. Én is szívesen elmentem volna, de hát mégiscsak én voltam a felelős. Jó ideig tartott, míg újra visszataláltak, néhányan már gyomrukat némileg kielégítve, egyesek kisebb csomagokkal a kezükben vagy a zsebükben. Hozzá kellett tehát látni a sír kiásásához mindenekelőtt. Ez se ment minden súrlódás nélkül, de ez már más lapra tartozik. Elénekeltem az El mole rachamim-ot²⁶, zsidó nevet adtam a megboldogultnak és elföldeltük. Egyszer egy ilyen alkalommal hozzám jött, még kint a temetőben, egy fiatalasszony, és adott nekem egy kis kosár almát, ezekkel a szavakkal: „A szép énekért.”

Kisebb-nagyobb büntető gyakorlatok itt is voltak lent a faluban, avval a különbséggel, hogy itt csak az udvarunkon volt lehetséges. Hogy a hiányzó nagyobb mozgási terület hiányát kiegyensúlyozza, élvezettel vezényelte a „feküdj!”-öt, otthagya minket feküdni a hóban 1–2 órát. Mi szívesen feküdtünk, legalább pihenhattünk, ennek viszont sok esetben nagy ára volt, sokan alaposan felfáztak. Gyakran ijesztett minket: „Kiküldöm magukat Ukrajnába!” De ez, úgy látszik, nem tőle függött és oda nem mentünk. Röviddel Gyimes elhagyása előtt a századunkhoz lett beosztva egy bizonyos Wolf nevezetű karpaszományos őrzető úr, akiről akkor úgy tudtuk, hogy paksi. Ez a karpaszományos úr lett, dacára alacsony rangjának, a parancsnokunk helyettese. Ebben a minőségében azután kihasználva minden alkalmat, alaposan kitett magáért.

26 El mole rachamim (Irgalmasság Istene), a zsidó múltat idéző gyászének.

Elhagyhattuk végre Gyimest, és elindultunk éhesen, rongyosan új állomáshe-lyünk felé, és egy kisebb megszakítás után, valahol Erdélyben, egy kis városkában töltöttünk egy pár napot, [majd] megérkeztünk Újvidékre. Felejthetetlen Újvidék, ahol rövid ideig – Gyimeshez hasonlítva – nyugodt és bőséges napokat éltünk át. Olyan városba érkeztünk, ahol nemrégiben pogrom volt, én már nem emlékszem, mennyi zsidót lőttek Feketehalmýék a Dunába.²⁷ A város zsidó férfiúi pedig vala-hol Ukrajnában idózték. Nagyon szomorú helyre érkeztünk. Egy elhagyott üres, ágyak nélküli szálloda földszintjén lettünk elszállásolva. Megalakult egy 3 tagból álló bizottság, melynek én is tagja lettem, azzal a megbízással, hogy lemegyünk a hitközséghez, és kérünk elsősorban az alváshoz szükséges kellékeket, ruházatot, élelmet stb., stb.

Drága újvidékiek, Lustig bácsi, aki azt hiszem, akkor a hitközség élén állt; felejthetetlen Fleischmann bácsi és családja, és Ti, mások, akik nevére már nem emlékszem. Vajon kik vészelték át közületek a ránk szakadt szörnyű vérziva-tart? Szeretetteljes tisztelettel és hálával gondolok valamennyietekre, élőkre és holtakra egyaránt. Mi a pokolból érkeztünk hozzátok, Ti pedig a lehetőségekhez képest, sőt azon túl is, egy kis földi paradicsomot igyekeztetek nekünk juttatni. A Ti városotok volt az egyetlen hely, ahonnan midőn elpanaszoltuk, boldogtala-nok lettünk, és sírva távoztunk.

A hitközségi irodában előadtuk kéréseinket, haladéktalanul elindították az ügyünket. Lustig bácsi utaltatta ki számunkra a pillanatnyilag legfontosabbat: az alvóhelyekhez szükséges famennyiséget. Ugyanaz a barátom, aki a hegyen a tábort építette, hozzáfoghatott itt is a fekvőhelyek elkészítéséhez, de most énnélkülem, én továbbra is a bizottság foglyaként működtem, egész idő alatt, míg ott tartózkodtunk. A bajtársaink gunyorosan és egy kissé irigyen (ez érthető) „a jól étkező bizottság” nevet adta nekünk. És ez igaz is, mert mi akkor valóban nagyon jól étkeztünk. De gondoskodtunk arról is, hogy a többieknek is jusson a bőség kosarából. Ez az egész úgy kezdődött, hogy miközben mi tárgyaltunk az irodában, gyorsan híre ment, hogy egy munkásszázad is került a városba. Jöttek az asszonyok hozzánk érdeklődve, honnan jöttünk, nincs-e köztük kinek a férje, apja, fia stb., stb. Senki sem volt! Így kerültünk a város zsidó társadalmá-val ismeretségbe és közelebbi kapcsolatokba. Nem gyóztunk a meghívásoknak eleget tenni! Kérésünkre megszervezték az újvidéki hölgyek egy nagy gyűjtési akciót, parancsnokunk és a rendőrség engedelmével, melynek eredményeképpen fel lettek öltöztetve azok, akik erre a legjobban rászorultak. Az újvidéki hölgyek szépségükkel, bájukkal valósággal megbabonázták parancsnokunkat. Nem is volt vele többé semmi baj! Már-már szinte sajnáltuk, amikor rövid idő múlva leváltották.

Mint mondtam, nagyon jól éltem, kint étkeztem, minden alkalommal más családnál, sőt előfordult, hogy nem mentem a szállásunkra aludni sem. Társasági életet éltem. Egy kicsit talán el is voltam kaptva. Fiatal voltam, nőtlen, énekes

27 Feketehalmý-Czeydner Ferenc (1890–1946) honvéd vezérezredes, a nyilas hatalomátvétel után hadügyminiszter, az újvidéki mészárlás egyik irányítója, akit Jugoszláviában végeztek ki. Újvidéken és környékén, partizánrazzia ürügyén, magyar katonák és csendőrök 3340 személyt, köztük kb. 700 zsidót öltek meg 1942 januárjában.

hírében álltam, egyszóval szívesen láttak vendégül. És talán kialakult volna több intim kapcsolat is, ami természetes és magától értetődő lett volna. De a sors vagy a balsors beavatkozott, és hirtelen elvezényeltek.

Bevagoníroztak minket, eljött az asszonyok java elbúcsúzni, hozva magukkal még utoljára útravalónak a csomagokat. Mi letörtek voltunk és nagyon szomorúak. Elindult velünk a vonat, integettünk, csókokat dobáltunk, sokan sírtunk velük együtt. Sose láttam többé egyiküket sem! De szeretettel gondolok rájuk életem végéig.

A munkahelyünk a Zombor közelében lévő Bácskertes²⁸ volt. Ezt a falut csupán azért említem, mert itt több hétig tartózkodtunk repülőteret építve, aránylag, és az átéltek után ítélve a helyzetünk itt nem volt rossz. Egy napon a parancsnokom²⁹ kiemelt a kint a röptéren nehezen dolgozók soraiból és bevett a század irodájába írónak. Ez az úri beosztásom nem volt hosszú életű, mert egy elküldendő levél borítékjára Huszt helyett Chustot írtam. Ez után az elírásom után a parancsnokom alaposan megdorgált, és avval gyanúsított, hogy az említett város nevét szándékosan írtam ch-val, azaz szlovákul. Ezek után büntetésből újra kikerültem a röptérre, de már csak rövid időre, mert kis idő múltán behajóztak bennünket és elindultunk Bor felé.³⁰ A hajútunk igazat szólva nagyon kellemes volt, gyönyörű kilátással a fedélzeten végig a Dunán, elhajózva a Jókai Arany emberéből ismert sziget³¹ mellett, ahol román, majd bolgár és jugoszláv partok mellett, ahol katolikus, pravoszláv vagy görög katolikus és aztán egy zsidó templom emelkedett ki a parti házak közül.³² Azután elhagytuk a történelmi Magyarország egykori határát, a Vaskaput, ahol még olvashattuk a sziklára erősített táblán: „Épült ekkor és ekkor, I. Ferenc József uralkodása idején” stb.³³

Az egyetlen, ami zavarta utunkat, az állandóan visszatérő gondolat: vajon mi vár ránk ottan? A fedélzeten felállított gépfegyver, az ég felé irányított csővével se nagyon zavart, de elgondolkodtatott, hogy nem kiránduláson vagyunk. Pár napi hajózás után kikötöttünk, majd egy keskeny vágányú vonatra szállva megérkeztünk rendeltetési helyünkre, Borba.³⁴ Mielőtt azonban hozzákezdenék bori napjaink és éjeleink leírásához, meg kell, hogy írjam, a hajón, mélyen lent

28 Bácskertes Zombortól 10 km-re délnyugatra, a Duna bal partján fekvő település.

29 A parancsnok a budapesti Dr. Éber ügyvéd volt. Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés. Kassa, 2006. február 4.

30 Zombor-Bácskertesről a 108/90. tábori munkaszolgálatos századot vitték Borba. A századot Apatinban hajózták be. „Kassáról kb. jó harmincan jutottak le Borba.” Közöttük volt „Gottesmann Zoltán zongorakereskedő, aki később Izraelbe ment”, továbbá „a két Schwartz, akiknek liptai túrógyáruk volt, és akik a kassai Bocskai körúton laktak”. Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés. Kassa, 2006. február 4.

31 Jókai Mórnak Az arany ember című híres regényében szereplő főhős ezen a román–szerb Duna-szakaszon (Vaskapu) találta meg álmai szigetét, a „Senki” szigetét.

32 A román–szerb–bolgár hármasság határ a bori munkaszolgálatosok dunai végcélja, Prahovo után található.

33 A Vaskaput 1899-ben adták át a hajózási forgalomnak.

34 A hajó a dunai, Szerbiához tartozó Prahovo kikötéjébe szállította a kb. 3000 magyar munkaszolgálatost. Innen vonattal mentek Zajecsarig, ahonnan keskeny vágányú vasúton szállították őket Borba.

a raktárhelyiségekben egy csapat jehovista³⁵ utazott velünk. Színmagyarok, akiket büntetésből vittek Borba. Nagyon rossz bánásmódban részesültek egész úton, verték őket, nem engedték meg nekik egész idő alatt, hogy feljöhessenek a fedélzetre, a friss levegőre. Ezek a keresztyén, de Jehovában hívó emberek többségükben parasztok, semmilyen erőszaknak, brutalitásnak nem engedtek, hívek maradtak meggyőződésükhöz.³⁶ Szombaton nem voltak hajlandók semmilyen körülmények között dolgozni, ilyenkor egész nap imakönyveiket bújták.³⁷ Gyakran mondták nekünk, szentül meggyőződve az igazukról, szemrehányón, hogy azért ver minket az Isten (Jehova), mert szombaton dolgozunk. Próbáltunk volna nem dolgozni! Amikor Bort sürgősen evakuálni kényszerültek, a [olvashatatlan] elől menekülve, minket Németországba hajszoltak, őket hazahozták Magyarországra. További sorsukról nem tudok semmit.³⁸

Bor gazdag rézbányájáról volt ismert, ezért a német, elsősorban a hadiiparnak volt nagyon fontos a kiaknázása.

Elhelyeztek minket a városon kívül, a temető szomszédságában, nagyon kopár barátságatlan helyen, sehol egy fa vagy egy bokor, de még fű sem. Több nagy fabarakk volt itt felépítve, ezek egyike lett a mi szállásunk. Hivatalos nevén „Lager Berlin”.

Volt ott egy közös mosdóhelyiség néhány csappal. Egyetlen ún. latrina, majd egy barakk, ahol a konyhák, raktárak voltak. Ugyanitt nagyobb terem, ahol kellemes estéket rendezhettünk eleinte. Később megtiltották, a hangszereket elkobozták. Ez a helyiség azután kizárólag a kínzások, kikötések színhelye volt.

Mindjárt másnap munkába mentünk, munkahelyünk a lágerünkötől kb. 1/2 órányira lehetett. Én az első héten az éjszakai csoportba kerültem, és a kovácműhelybe lettem beosztva, századunk legtöbbször az alagútba³⁹ került, [olvashatatlan] az egyes munkákra. Akkor, az első éjjel, a kovácműhelyben még nem sok munka akadt. Jelentettem tehát a mesteremnek, hogy a vécére megyek. Emlékszem, meleg nyári éjjel volt, az égbolt tele ragyogó csillagokkal. Leültem a kopár fűre és talán több mint egy órán át gondolataimban otthon járva tűnődtem: mikor jutok innen haza, és hazajutok egyáltalán valamikor? Vajon mi lesz a testvéreimmel? Az egyik akkor már Ukrajnában volt, és talán már nem is élt. A másik öcsém valahol a háborút vesztett és mások által megszállt Franciaországban volt, szintén ez idő tájt pusztulhatott el; harmadik öcsém még idejében átszökött Szovjetunióba,

35 A 160–180 Jehova Tanúját, azaz a Jehova Tanúi Egyház tagjait, szintén kényszerszolgálatra vitték Borba.

36 Jehova Tanúit katonai szolgálat megtagadásért ítélték el 5–10 évi börtönre. Büntetésüket megszakítva vitték őket munkaszolgálatra Borba.

37 A Jehova Tanúk mellett a szintén katonaság-megtagadásért elítél szombatisták, vagy más néven reformadventisták (16–18 fő) és nazarénusok (7 fő) is voltak a hajón, ill. Borban. Kizárólag a szombatisták nem voltak hajlandók szombaton dolgozni, vallási előírásaik miatt.

38 Mindhárom katonaság-megtagadó egyház tagjait, ugyanúgy, mint a zsidó munkaszolgálatosokat, először Magyarországra, majd pedig Németországba irányították. A szombatisták Belgrádnál megszöktek, a Jehova Tanúk és a nazarénusok Szombathely környékén szabadultak fel. A szombatisták és a nazarénusok közül többen Szovjetunióba kerültek hadifogságba.

39 A rézbányát védő vízelvezető alagút építésén számos magyar zsidó munkaszolgálatos dolgozott.

ott vészelte át a háborút, majd a háború után hazajött; a negyedik és legfiatalabb öcsém lekerült, a háború alatt kicsempészve, az akkori Palesztinába. Sokat gondoltam mindazokra, akik közel álltak hozzám. Vajon mi lesz az ő sorsuk?

A kovácműhelyből áthelyeztek előbb pumpakezelőnek az alagútba, később végleg az alagúti munkákhoz. A kovácműhelyben abból állt a *[olvashatatlan]* munka, hogy az alagút fúrásánál eltompult fúrókat kiélesítettük, a meggörbülteket kiegyenesítettük, ez utóbbiakhoz a tüzet kellett állandóan szítani, mivel a fúrók acélból voltak. Továbbá kovácsoltunk a faállványok összefogásához, rögzítéséhez szükséges kampókat stb., stb. A pumpa kezelése nem volt nehéz, de felelős. Ezek a pumpák szivattyúzták ki a több helyen feltörő vizet az alagútból ki a szabadba. Ha a pumpa valamilyen okból leállt, egy-kettőre megnőtt a víz állása, ez pedig baj volt, arról nem is szólva, hogy gumicsizmájuk csak németeknek volt, a mi fiainknak legjobb esetben csak bakancsaik voltak, ezek pedig egy-kettőre átáztak. Az alagútban végzett munka már elég nehéz volt. Egyesek fúrták a sziklákat, mások robbantottak, a harmadik csoport szállította ki a felszínre a felrobbantott köveket. Én felváltva dolgoztam, hol a fúróknál, hol a szállítóknál. A munka, mint már említettem, nehéz volt, de nem voltunk hajszolva, mert a német Vorarbeiterek⁴⁰ meg Bahnführerek⁴¹ szerencsénkre csak nagy ritkán merészkedtek be, ahogy ők nevezték, a tunelbe⁴², mert semmiféle védőberendezés nem létezett, a vajatok semmivel sem voltak alátámasztva, szaknyelven „spreizolva”.⁴³ Előfordult többször, hogy a meglazult nehéz szikladarabok hirtelen lezuhantak, maguk alá temetve egy-egy szerencsétlent közülünk. A németek mindent miránk bízta, még a nagyon precíz beméréseket is a mi fiaink végezték. Hogy mennyire nem volt semmiféle intézkedés a mi biztonságunkkal kapcsolatban, azt mindjárt az első munkanap észrevettük. Az a csoport, amelyik aznap elsőnek vonult ki a munkahelyre, egy ember életével fizetett, mert nem lettek figyelmeztetve arra, hogy amerre az útjuk vezet, ott robbantva lesz. Így tehát egy repülő nagy kődarab fejen találta a szerencsétlent. Egy egész fiatal kaszai fiú volt. Lägerünk közvetlen közelében így lett még egy temető, ezúttal zsidó temető, ahol a sírok gomba módra nőttek.⁴⁴ De miért is figyelmeztettek volna az életveszélyre? Hiszen „csak zsidókról volt szó”! Ők pedig ilyenkor el voltak jól bújva. Ezt az állandó életveszélyt egy-kettőre megszoktuk, nem törődünk vele. Az életünk nem volt éppen vagnak nevezhető, de bántódásban egyelőre nem volt részünk. Emlékszem szabad időnkben sokat barkochbáztunk. De ez a majdnem jónak nevezhető állapot sajnos nem tartott sokáig. Egy napon egy lágerparancs-

40 Vorarbeiter: előmunkás, munkavezető Borban, ellentétben a német táborokkal, nem foglyok, hanem német vagy osztrák katonák voltak a Vorarbeiterek.

41 Bahnführer: pályafőnök, itt a vasúti szállítás ellenőre.

42 Tunel: alagút.

43 Abspreizen (alátámasztás): bányajáratok, vajatok kőzetoldalainak vagy a felső rész beomlás ellen történő biztosítása.

44 A „Berlin” tábor közelében létesült munkaszolgálatos temetőben legalább 47 magyar kényszer-munkást, köztük 3–4 Jehova Tanút temettek. Az ide eltemetett, döntő többségükben magyar zsidó munkaszolgálatosok betegségben vagy balesetben haltak meg.

nokot kaptunk, az elsőt, az „emberségest” leváltották.⁴⁵ És jött lassan a szovjet hadsereg, és ez baj volt. Nekik, mert tudták, érezték, hogy a háborút elvesztették, mi pedig éreztük a saját bőrünkön, hogy minél közelebb jönnek, annál rosszabb, elviselhetetlenebb a mi helyzetünk. Új parancsnokunk pedig ezekkel a szavakkal mutatkozott be: „Ha a vörösök már itt lesznek a hegyek mögött (és mutatott a távoli hegyek mögé), maguk akkor is dolgozni fognak, nekünk még mindig lesz annyi erőnk, hogy magukkal elbánjunk.” Tudta az a vérengző gazember, hogy mi mennyire vártuk a felszabadító hadsereget. Ezután a beszéde után, látva a nem valami rózsás jövőnket, megkezdődtek a szökések. Hogy mennyien szöktek meg, és hányan sikerült, azt nem tudom. De elfogtak egy párat, és azok kivégzésénél jelen kellett lennünk.⁴⁶ Nem hagyhatom ki az írásomból, hogy a szökevények kézre kerítésénél, mondhatom, döntő szerepe volt az ott állomásozó fehér orosz ellenforradalmi lovas csapatnak, melynek tisztjei a cári egyenruhában, kezükben a bikacsökkel, a jellegzetes orosz korbáccsal tetszelegtek. Ezek után a lágerünket, amely eddig minden oldalról nyitva volt, szögesdróttal körülkerítették. És kezdetét vette a terror. Jöttek a verések, fenytések, kikötések, a büntetés formáinak egész sorozata. Egy alkalommal én is megkaptam alaposan. Egy reggel munkából fáradtan hazajövet egy keretlegény felszólított, hogy seperjem ki a barakkunkat. Én erre azt válaszoltam, hogy fáradt és álmos vagyok az éjszakai munka után. Erre ki lettem kötve. Ez a magyar hadseregben használt kegyetlen büntetés abból állt, hogy a büntetett két kezét hátul összekötik, és az összekötött kezeinél fogva felhúzzák magasra. Ez borzasztó fájdalmakkal jár, és ha az illető kínjában megmozdul, enyhíteni akarván a fájdalmakon, a fájdalmait csak hatványozza. Mikor leeresztettek, a két kezem csak nagy fájdalmak között és csak bizonyos idő elmúltával tudtam újra előrehozni. Ezek a ma oly gyakran érezhető fájdalmak a vállaimban, lehetséges, hogy talán onnan erednek! És jöttek a különböző bajok. Először jött az úgynevezett hexensluss. Leülni se, állni se, feküdni se tudtam. De dolgozni kellett, hogy tudtam, már nem emlékszem. Azután jött az újabb betegség! Megállapította az orvos, hogy kötőszövet-gyulladás[om van], ami abból állt, hogy az egyik lábfejemem megrepedt és szétnyílt a hús, és gennyezett. Orvosság természetesen nem volt, de dolgoznom kellett. Az egyik német Vorarbeiter látva szörnyű kínjaimat, azt tanácsolta nekem, hogy vizeljek a gennyes sebemre. Megtettem, és a seb eltűnt, a hús újra összeforrnt egész rövid időn belül.

Minél közelebb jött a szovjet hadsereg, annál rosszabb lett a helyzetünk. Napirenden voltak a verések, kínzások, sőt halállal végződő kínzások. Éjjel nem mertünk kimenni a mellékhelyiségre, mert egy ilyen út rendszeren veréssel végződött. Én ezt úgy oldottam meg, hogy a fekvőhelyemen elrejtettem egy

45 A bori táborcsoport első, 1943 tavaszán kinevezett parancsnoka Balogh András alezredes. A második bori táborparancsnok 1944 januárjától Marányi Ede alezredes volt. Bővebben lásd Csapody Tamás: *Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal” – bori táborparancsnok élete.* Népszabadság, Hétféve, 2008. június 7., 6–7. oldal.

46 Reisset és Friedmann kivégzésére került sor 1944. április 2-án vagy július 22-én. „Friedmannra emlékszem, akinek a Teleki téren volt üzlete. Meg akart lógni, próbálkozott. Marányi kivégeztette, halálra ítélte. Friedmann annyit tudott mondani, ‘hogy éljen a ...’. Ezek voltak az utolsó szavai.” Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés. Kassa, 2006. február 4.

üres üveget, amit minden reggel kiürítettem, kimostam, előkészítve a következő éjszakára.

1944. szeptember 17-én hagytuk el Bort. Evakuáltak a németek és a magyarok is, mert jött a szovjet hadsereg feltartóztathatatlanul. Elindultunk ismeretlen úti célunk felé, dolgainkat a hátunkon cipelve, majd lassan-lassan, erőnk fogytán, mindent eldobálva... Ami esetleg még megmaradt, azt elvették ott, ahová megérkeztünk, ahol megfosztottak még a hajunktól és a szőrzetünktől is. Az úton eleinte avval hitegettek, hogy hazamegyünk, és nem is bántottak. De abban a pillanatban, mikor átkelve a hídon⁴⁷ a másik oldalra, Magyarországra kerültünk, kezdetét vette a nyomorúságunk. Veszett düh lett úrrá a kereten. Ilyen körülmények között jutottunk el, egész nap menetelve, étlen, szomjan, Cservenkára⁴⁸, a téglagyárba, ahol pihenőt tartottunk.

Már nem emlékszem, hogy hány százan vagy ezren lettünk ott összetömörítve. Enni nem kaptunk, de volt ott egy gémeskút, ahol órákat kellett állni sorban vízéért. Ezt úgy igyekeztünk megoldani, hogy minden alkalommal egy ember összeszedett annyi kulacsot, amennyit elbírt, és beállt a sorba. Énrám késő délután került sor, beálltam, és türelmesen vártam a soromra. Egyszerre hirtelen lódobogásra lettem figyelmes, közvetlen közelemben megállt a ló, rajta pedig egy SS-tiszt, és hallom a következőket: „Die ungarische Mannschaft muss entfernt werden, damit frei geschossen werden kann!”⁴⁹ Rosszat sejtve kiléptem a sorból, visszamentem víz nélkül a szűkebb bajtársaimhoz és elmondtam nekik, amit hallottam, megijedtek ők is, és mentünk valamilyen rejtekhelyet keresni. Találtunk egy üres disznóolat, ahová egymás után négykézláb (mint a disznók) bemásztunk egynéhányan, én utolsónak. Egymáshoz lapulva, ülve, guggolva, térdelve vártuk hogy mi lesz. De reggelig még nem történt semmi, csupán az ungarische Mannschaft (a magyar legénység) már le lett váltva. Lehetséges, hogy én voltam az az első „szerencsés”, aki a saját bőrén megérezhette, hogy a leváltás megtörtént. Tudniillik, kora reggel óriási lárma és ordítózás lett, így én, aki utolsónak másztam be, elsőnek kellett, hogy kibújjak az ólból, megnézni, hogy mi a helyzet. Megindultam tehát lassan négykézláb, először kidugva a fejemet, majd a két kezemet, és így, ebben a pozitúrában, kaptam egy hatalmas ütést a jobb oldali vesém irányában, gumibottal, doronggal vagy vasrúddal, nem tudom, nem sikerült megállapítanom, mert elsötétült előttem a világ... Az ütés nyoma még ma is, annyi év után könnyen kitapintható. Amitől féltünk, az a következő éjszakán megvalósult, ez volt a hírhedt cservenkai vérengzés.⁵⁰ De én már akkor nem voltam ott, a mi kis társaságunk már úton volt, azon az úton, amelyik Cservenkától, végig Magyarországon át, az osztrák határig vezetett, ez

47 A Tiszán átívelő híd Titelnél.

48 Cservenka a Bácskában lévő falú, Újvidék és Zombor között.

49 „Die ungarische Mannschaft muss entfernt werden, damit frei geschossen werden kann!": A magyar keretet (magyar katonai legénységet) el kell távolítani, hogy szabadon lehessen lőni!

50 A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-én, éjjel mintegy 700 magyar, Borból jött zsidó munkaszolgálatost végeztek ki a németek, magyar katonák közreműködésével.

volt a mi „Via Dolorosánk”⁵¹. Cservenkától megmenekültünk, de az úton sokat lőttek ki, és sokan fagytak meg stb., stb.⁵² A határon végre a németek jóvoltából, személykocsiba kerültünk, kenyeret és sajtot kaptunk, víz helyett pedig nyaltuk a novemberi havat a vonat ablakáról, így kerültünk másnap Oranienburgba⁵³. Kezdődött tehát ez a „séta” szeptember 17-én, és november 12-én érkeztünk átázva, átfagyva, étlen-szomjan, nyomorultul Ausztriába. Onnan 13-án vonattal Oranienburgba. Megkezdődött deportálásunk második, legnehezebb része, amely 1945. május elejéig tartott, illetve a háború befejeztéig.⁵⁴

Oranienburgban csak pár napot töltöttünk, átvittek a közeli Sachsenhausenbe⁵⁵, majd rövidesen újra vissza Oranienburgba, ahol éppen szakembereket, technikusokat kerestek egy repülőgépgyár részére. Jelentkeztünk egy páran, vállalva a kockázatot, hisz melyikünk volt a repülőgépgyártás terén szakember – és rövidesen útnak indították ezt a szakemberekből álló kis csoportot munkahelyünk felé. Jól választottunk, mert ott átvészeltük a háborút, megmaradtunk, igaz, erősen letörve, legyengülve, de mégis élve.

Oranienburgban nem akartunk maradni, mert nem tetszett nekünk a tétlenség, tudtuk, éreztük, hogy nem fognak minket sokáig etetni, vagy megölnék, vagy ki tudja, hová visznek. Sajnos így is történt, akik ott maradtak, elpusztultak, nem tudom, hol és mikor.

Oranienburgban tehát megérkezésünkkel mindenünket elvették, nekem még a szemüvegemet is. Ez a tény majdnem az életembe került, mihelyt dolgozni kezdtem. Hajtalanítottak, szórtelenítettek – már jóformán meg sem ismertük egymást; következett a fürdő, majd beöltöztettek a szörnyű stráfós⁵⁶ rongyokba. Aznap este „pompás” vacsorát kaptunk, jaj, de nagyon ízlett, ami nem is csoda, hisz mióta nem ettünk. Valami seízű hallevesféle lehetett. Elszállásoltak a IX. vagy XI. blokkba. Egy óriási félkörben, egymástól kisebb távolságokban sorakoztak a blokkok. A mi blokkunk a félkör közepén volt, pontosan a láger bejáratával szemben, ahol egy emeletes épület volt, egy erkéllyel és rajta a gépfegyver, mely-

51 A mi „Via Dolorosánk”: a mi keresztutunk.

52 Halper Nándor Ferdinánd Zomborból gyalogmenettel Mohácsra, innen vonattal Szentkirályszabadjára került, ahonnan gyalogmenetben hajtották Győrön át Hegyeshalomra, ahol átadták a németeknek. Innen pullman kocsikban szállították őket tovább. Halper Nándor Ferdinánd. Személyes közlés, Kassa, 2006. február 4. Radnóti Miklós ugyanebben a gyalogmenetben volt.

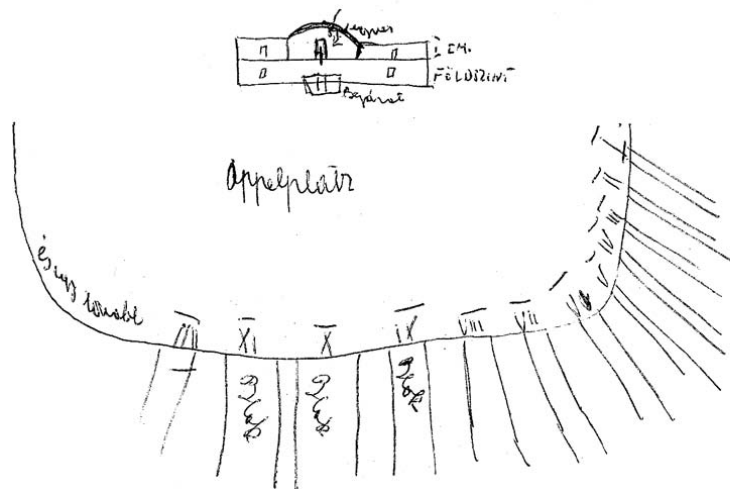
53 Oranienburg: Berlintől 35 km-re északra fekvő település, ahol német koncentrációs táborok voltak (1936–1945).

54 Halper Nándor Ferdinánd német nyilvántartó lapja és annak forrásai: ZUR PERSON: Familienname: Halper/Vorname: Nander; Lesart: Nandor/Nationalität: Ungar. ZUR HAFTZEIT IM KZ SACHSENHAUSEN: Häftlingskategorie: Jud/Ungar. Meldung: überstellt. am: 22.11.1944. Überführung nach: Arbeitslager Barth. ANGABEN ZUR QUELLE: Quellenart: Transportliste. Erstellungsort: [Oranienburg]. Institution: [Konzentrationslager Sachsenhausen]. PROVENIENZ DES ORIGINALS: BStU Berlin. ZUV 4/A. 20, Bl. 089 PROVENIENZ DER KOPIE: SIGNATUR IM ARCHIV SACHSENHAUSEN: JDDR 1/20, Bl. 089.

55 Sachsenhausen: Oranienburg település közvetlen közelében lévő német koncentrációs tábor. (1936–1945).

56 Stráfós: csíkos rabruha.

nek élesre töltött csöve pontosan felénk volt irányítva. Nagyjában így emlékszem Oranienburgra:

A mi blokkunk után következett a szovjet hadifoglyok blokkja. Míg a többi blokkba szabadon lehetett bejutni, a miénkbe és a szovjetekébe nem, ezek vasrácsokkal voltak körülzárva. De ennek viszont az volt az (egyetlen) előnye, hogy nem kellett kimennünk az Appelhez,⁵⁷ a nagy Platzra⁵⁸, ahol nem tudom, hány ezren ácsorogtak a hidegben, ázva, fázva, míg végre stimmelt a létszám. A mi kis Platzunkon ez percek alatt lezajlott.

Itt Oranienburgban láttam először a lágeri büntetések egyik enyhébb formáját. Egy lengyel csoport (vagy csoportok) menetelt [*meneteltek*], valamilyen teherrel a hátán [*hátukon*], éjjel-nappal, hangosan énekelve: „In der Heimat, in der Heimat”.⁵⁹

A blokkunk tiszta volt, mosakodási lehetőséggel stb., stb., mindez természetesen azért, mert Oranienburg kirakatláger volt Berlin közelében. De annál szörnyűbb volt Sachsenhausen, ahol szerencsénkre csak pár napot időztünk. Egy óriási elhagyott, illetve kiürített gyárterem (Halle⁶⁰) lett a szállásunk, ahol meg kellett fagyni. WC helyett valami hordófélék lettek odaállítva. Éheztünk, fáztunk és megindult a felfázások következtében a hasmenés. Itt voltunk először részesei egy bombatámadásnak. Minden recsegett-ropogott körülöttünk, az ablakok csörömpölve hullottak. Mi pedig összebújva, mint a juhok a mezőn, vártuk, hogy mi lesz. Nem is bántuk volna, ha vége lett volna mindennek. De nem történt semmi baj, ahogy később megtudtuk, Berlint érte támadás, és ahogy mondták, Berlin kb. 20 km-re van. Rövidesen elkerültünk innen vissza Oranienburgba, ahonnan

57 Appel: létszámenőrzés.

58 Platz: tér. Ebben az esetben: a létszámenőrzés tere, helyszíne (Appelplatz).

59 Német induló: „Hazába, hazába.”

60 Halle: csarnok, nagy terem.

azután mint szakembereket Barthba⁶¹ irányítottak. Barthban szükség volt a szakemberekre, ezért aránylag emberséges körülmények közé kerültünk. Ez a láger csupán 3 kétemeletes kőházból állt, mosdókkal, villanyvilágítással, központi fűtéssel. Igaz, nagyon gyengén fűtöttek, de fűtöttek; bizony nagyon jólesett 12 órai munka után átölelni a langyos radiátort.

Itt működött a Heinkel Flugwerke repülőgépgyár, ahol én szegecselőnek lettem beosztva.⁶² Ezt a munkát két embernek kellett elvégeznie. Sajnos a partneremmel pechem volt. Egy fiatal, elkeseredett ukrán gyerek volt, akiben borzasztó gyűlölet izzott, gyűlölte elsősorban a németeket, de ezt nem merte se kimutatni, se hangoztatni. Rólam annyit tudott, hogy most jöttem a magyar csoporttal, ezek szerint tehát magyar kell, hogy legyek. Velem szemben rögtön érezte gyűlöletét, ahol csak lehetett, bántott, sőt meg is ütött. Egy alkalommal megkérdeztem tőle, hogy miért ez a nagy gyűlölet. Erre azt felelte: „Mit csináltatok ti, magyarok otthon a mi lányainkkal, testvéreinkkel?” Ebben igaza is volt, a magyar hadsereg alaposan kivette a részét az effajta disznóságokból. Erre megmagyaráztam neki, hogy én nem voltam katona, nem jártam orosz földön, én zsidó munkaszolgálatos voltam. Egyáltalán nem hatódott meg, sőt... és egy másfajta kapcsolat kezdődött köztünk. Oranienburgban elvették a szemüvegemet, nagyon rosszul láttam, a szegecselésnél pedig jó szemre volt szükség. Ez a munkánk abból állt, hogy egyikünk kezében egy légkalapács volt, jelen esetben a partnerem kezében, az enyémben pedig egy erre a célra szolgáló eléggé nehéz vasdarab, mellyel a kalapács ütéseit részben mérsékeltem, és a szegecseken az ütésektől alakuló „fejeket” formáltam. Egy hosszú vasvázába, azt hiszem a készülő repülőgép oldalfalai lehettek, mely sok helyen át volt fúrva, beillesztettük az ugyancsak már előre befúrt pléhlemezeket, pontosan bepásztatva úgy, hogy lyuk lyukon legyen, ezekbe beillesztettük a szegecseket, és megindult a tulajdonképpeni munkánk. Ő ütötte a kalapáccsal az egyik oldalon, én tartottam a vasat a másíkról. Ilyen munkát a múltban én sohasem végeztem, kezembe adták a vasat és gyerünk: „Los! Los!” Egyszóval, ha a vasat lazán tartottam, átszakadt a szegecs, a vékony pléhlemezt átszakítva, az én oldalamra, ha meg erősen fogtam, a másik oldalon maradt összenyomorítva. Ráadásul rosszul láttam, ha nem tartottam a vasat egyenesen, akkor a szegecs feje mindig abba az irányba görbült, amelyik irányban tartottam. Nagy bajban voltam! Mi lehet ennek a vége? Egy alkalommal azután a kalapáccsal jó nagyot ütött a fejemre, ezekkel a kísértő szavakkal: „Te úgyis gázba fogsz menni!” (De nem én mentem, ő ment rövidesen.) Fel akart jelteni, ha ez megtörténik, a németek szabotázs címen rögtön végeztek volna velem. De megegyeztünk, én neki adtam mindennapi kenyér- vagy krumpliadagomat. Ez volt az új kapcsolatunk. És végeztük a munkánkat tovább, de nyugtalan voltam, félttem, mert a szegecsek csak nem akartak nekem engedelmeskedni. És akkor valóban az

61 Barth: Északnémet kisváros az Északi-tenger partján, ahol német koncentrációs tábor volt (1943–1945).

62 A német mérnök, Ernst Heinkel által alapított katonai repülőgépgyártó vállalat, az Ernst Heinkel-Flugzeugwerke.

utolsó órában beavatkozott a sors. Meghalt egy öreg német Vorarbeiter⁶³, aki egyébként nagyon rendes ember volt. A fiúk levették az orráról a szemüvegét és elhozták nekem. Újjászülettem, láttam! Igaz, ezúttal a napi kenyéradagomat a szemüveghezónak kellett odaadnom. (Boldogan adtam...) Az ukrán gyerek elesett a kenyereimtől, elvesztette hatalmát felettem, nem zsákmányolhatott ki többé, hisz láttam rendesen. A szegecseles már ment jobban és jobban (hisz időközben mégiscsak megtanultam a fogásokat), mire azután már egész jól ment. Egy szép napon az én ukrán barátom nem jelent meg a munkahelyen, nem láttam többé. Más beosztást kaptam, sokkal könnyebbet, de fáztam sokat és nagyon, különösen, ha éjeles voltam, és persze éheztem.

Egy napon valami dolgom volt az udvaron, egy parancsnok leküldött a pincébe, ott már várt rám egy Häftling egy zárt koporsó mellett. Megragadtuk ketten (még bírtam), felhoztuk és kivittük a láger elé a rakodóra. Így búcsúztam el szegény ukrán barátomtól.

A lágerünk, mint említettem, három házból állt, őrszoba és valami raktárhelyiség. Volt „szervizünk” is, csupán orvosság nem létezett, és szabóműhely, de boldog volt, aki ide bejuthatott. Az ételt a női lágerből hozták, ami tőlünk kerítéssel volt elkülönítve, de közvetlen mellettünk volt. Az én szobám ablakai oda nyíltak, de kihajolni, illetve kinézni szigorúan tilos volt, akit elkaptak, csúnya verést kapott. Itt is voltak fenyegetések, dacára, hogy szükség volt az épkezláb dolgozóira. Egyszer láttam, amint egy olaszt meztelen felsőtesttel télen kikötöttek egy cölöphöz az udvaron, hogy élve vagy megfagyva szedték onnan le, azt nem tudom. Én ilyen vagy ehhez hasonló fenyegetésben szerencsémre nem részesültem, de többször én is kaptam. Tömeges fenyegetésekben volt szerencsém elég sokszor részt venni.

A munkahelyünk nem volt messze, nem kellett sokat gyalogolnunk a lágeren kívül. Egy éjjeli szieszta után álmosan, fáradtan hazafelé menet, természetesen katonai alakulatban, ötös sorokban, lecsúszott valahogy a lábamról az egyik facipóm, kiléptem a sorból, ami tiltva volt. Hátramentem a cipómért, felhúztam, és szaladtam vissza a helyemre. Persze, hogy elkaptak, ütöttek agyba-főbe, a szemeim csak úgy hányták a szikrákat. Hogy hogyan érkeztem haza, azt én nem tudom, de a szemüvegemet megmentettem, erősen tartva a kezemben.

Azután egy éjjel már nagyon álmos lehettem, ugyanis kifogyott a sóm. Volt egy zacskóval, már nem emlékszem, hol [olvashatatlan] vagy kaptam persze valamiért, a nyakamban lógott, hogy ne lopják el. Valahányszor úgy éreztem, hogy elalszom, nyaltam egyet, és valóban egy kicsit összeszedtem magamat. Szóval kifogyott, nem volt többé mit nyalnom, elálmosodtam, megállt a kezemben a reszelő, pechemre a reszelendő vason. Lecsukódott a szemem és elaludhattam, állva, talán 2–3 másodpercre. Egyszerre csak egy irtózatos ütést kaptam hátulról, a jobb halántékom irányában, a szikrák újra repültek szemeim előtt, én pedig automatikusan reszeltem tovább. A szemüvegemnek ezúttal se történt semmi baja. Talán azért, mert nem voltak normális szárai, hanem

63 Vorarbeiter a német koncentrációs táborban: maga is fogoly státusban lévő előmunkás, munkavezető.

madzaggal volt a fülemhez erősítve, és így az ütések következtében nem repült le az orromról.

Áprilisban a front közeledtével megszűnt a gyárban a termelés, de minket továbbra is foglalkoztatni kellett mindenáron. Kijártunk a városba az ottani folyó medrét mélyíteni. Gondolom, ezáltal is vélték meggátolni a közeledő felszabadító hadsereg tankjai átkelését a nem nagy folyón, vagy inkább patakon. Ostoba, neveltséges elképzelés! A mi részünkre azonban ez a munka valóságos pokol volt, annak minden kínjával. A hideg vízben állva, lapáttal merítgetve a folyó medrében ki tudja hány éve vagy évtizede lerakódott iszapot, szemetet. Minden egyes lapát tartalmát magasan feldobva a partra, miközben a lapátról a folyóvíz a kabátjaink nyakába folyt, és onnan vissza a medrébe. Borzasztóan kimerítő munka volt, amit tetetözött a menetelés oda, majd holtfáradtan vissza. Ekkor kezdtünk erősen legyengülni, és ez a szomorú tény rövidesen megmutatkozott többféleképpen. Egyet a sok közül megemlítenék. Az ebédnek csúfolt langyos lötyöt naponként kocsival hozták ki, de nem várták meg, míg a kondérok kiürülnek, hanem rögtön visszafordultak. Nekünk kellett hazamenetelve, a napi nehéz munka után alig vánszorogva a nehéz kondérokot hazacipelni. Ebből is kivettem a részem. Ketten fogtuk meg a fülénél és vittük, de annyira nehéz volt legyöngült szervezetünknek, hogy néhány lépés után helyet cserélve egy-két másodpercig megpihentünk. Így mentünk nagy keservesen, hol a jobb, hol a bal kezünkkel cipelve, a szívünket pedig a torkunkban éreztük. Minden egyes helycsere ütlegekkel, szitkokkal járt. Ezt is kibírtam, holtfáradtan, a végkimerülés határán, lerogytam az ágyamba. Az egyik sorstársam, egy fiatal cigány gyerek, egy alkalommal, hazaérve, holtan rogyott össze.

Eljött az idő, mikor, szerencsénkre, ezt a munkát is leállítani kényszerültek, közeledett erősen a front. A lágérben lődörögtünk egy ideig, itt-ott valami fölösleges munkát végezve, néha bevittek a gyárba, dolgokat csomagolni, a koszt pedig nemcsak leromlott, hanem össze is zsugorodott erősen. Ekkor kezdtünk felpuffadni, köztük én is. Megdagadtak a lábaim, a fejem annyira, hogy a szemem valósággal eltűntek. Már nem bírtam, csak nagy erőfeszítéssel, felmenni a szobába az első emeletre. Ekkor megfogadtam, hogy nem veszek magamhoz többé semminemű folyadékot, az ételeink erősen fel voltak hígítva, csak a nagyon kevés sűrűjét ettem meg. Inkább éhezem, így talán még megmaradok, hisz tudtuk, hogy már nem tarthat soká. De az SS-ek és segítő társaik, a kápók⁶⁴ megtették minden tőlük telhetőt, hogy ezeket a semmittevő napjainkat megkeserítsék. Én ezeket a napokat többnyire tetvezéssel töltöttem. Hogy mennyit öltem meg a körmeim között, ki tudja? Gyakran csináltak rajtaütésszerűen kontrollt, és akinél találtak – és kinél nem találtak? –, azt azonnal levitték a pincébe egy sötét lyukba, ahol csak állni lehetett, és ott tartották ebéd utánig. Mire kiengedték, az ebédjét már valamelyik kápo rég bekebelezte. Tulajdonképpen erre ment a játék, megszerezni a mások falatját. Így történt velem is egyszer. Április vége felé lehetett, midőn egy német Häftling a városból visszatérve becsempészett egy

64 Kápo: a hitleri kényszermunkatáborokban kisegítő rendőri, fegyelmező és munkairányító feladatokat ellátó, több-kevesebb kedvezményben részesülő fogoly.

újságot. Én is rövidesen kézhez kaptam. Rögtön az első oldalon szemembe került egy ismerős kép, éspedig a kassai dóm, illetve annak északi fala, a II. Rákóczi Ferenc-emléktáblával. A szemem könnybe borult, a kép alatt lévő „epés” sorokat csak nagy nehezen tudtam elolvasni. A szöveg tartalma kb. ez volt: „Az »ügynevezett« csehszlovák kormány Benessel az élén megalakult Kassán.”⁶⁵ *Kassa tehát már szabad volt!* Boldogságomban sírni kezdtem, és sírtam napokig. Már nem hittem abban, hogy én hazakerülök. Így történt, hogy az örömhír hallatára elhanyagoltam a tetvezést, és bekerültem én is a sötét lyukba, és aznap ebéd nélkül maradtam. Ezt is kibírtam, de már ez is csoda volt, hisz már „muzulmán”⁶⁶ voltam, semmire se használható emberi roncs, ezeket rendszeresen elszállították valahova, a gázba.

Egy nap váratlanul sorakozót rendeltek el, idegen SS-tisztek lépkedtek el előttünk, vizsgálgatva és válogatva ezt a rakás emberi roncsot. Akkor azt hittem, hogy elérkezett a vég. Engem – tekintettel erősen letört állapotomra – biztosan kiszelektálnak. De nem így történt, éppen ellenkezőleg, a munkára még képeket válogatták ki. Mikor erre rájöttem, egy keveset színészkedni kezdtem, azzal a szándékkal, hogy félrevezetem őket, habár, ha visszagondolok akkori állapotomra, erre már nemigen volt szükségem. Egyszerűen, még jobban összegörnyedtem, lehorgasztottam a fejem, a szemüvegemet a spárgával leeresztettem az orrom végére. Ebben a pózban vártam, míg elém érkeznek. Ezt is megúsztam tehát! Hogy mi történt a kiválasztottakkal, nem tudom. Nemsokára parancs jött, a zsidókat el kell vinni. Ez újra aggasztó gondolatoknak adott tápot. Hová visznek minket és minek? Felsorakoztunk, és indulás előtt az egyik német kápó még odasúgta nekünk útravalóul: „Es wird eine schwarze Fahrheit werden...”⁶⁷ Tehát evvel a lelkesítő útravalóval indult el kis csoportunk ismeretlen, nem sok jót ígérő célja felé. Átlépve a láger kapuját, miután a „Mützen ab!”⁶⁸ elhangzott, pár lépés után, az út szélén egy káposztával megrakott szekeret vettem észre. „Schwarze Fahrt”⁶⁹ ide vagy oda – gondoltam –, mindegy, és kiugorva a sorból egy nagy káposztafej eltűnt a kabátom alatt. Ezt a nyers káposztát lukulluszi élvezettel rágtam az egész úton, ezáltal újra egy kis erőre kaptam, akkor mit sem sejtve a káposzta C-vitamin-tartalmáról. Ennek a káposztának a csodás ízét, nem is szólva a „torzsáról”, míg élek, nem fogom elfelejteni. A vasúthoz gyalogoltunk, majd onnan vonattal egy városba (a nevét elfelejtettem), onnan pedig ismét gyalogolva étlen-szomjan Ravensbrückbe⁷⁰ jutottunk. Még meg szeretném említeni, hogy abban az előbb említett ismeretlen városban, ahová besötétedés után érkezünk, egy kaszárnyába vittek, egy sötét helyiségbe tereltek, és ránk zárták az ajtót. Végignyújtózkodtunk a hideg kő-, illetve betonpadlón, egymást melegítve pró-

65 Kassán 1945. április 4-én alakult meg a csehszlovák kormány, és ugyancsak Kassán május 4-én választják Csehszlovákia ideiglenes elnökévé Edvard Benest (1884. május 28 – 1948. szeptember 3.).

66 Teljesen lesóványodott ember: a halál előtti stádiumba került foglyok elnevezése.

67 „Es wird eine schwarze Fahrheit werden...”: „Ez egy fekete utazás lesz...”

68 „Mützen ab!”: „Sapkákat levenni!”

69 „Schwarze Fahrt”: Fekete utazás.

70 A Berlintől 80 km-re északra lévő Ravensbrückben női koncentrációs tábor volt (1939–1945).

báltunk pihenni, illetve aludni. Suttogva kérdeztük egymástól: „mit gondolsz, mi lesz? Ezek itt bizonyosan kicsinálnak minket.” De nem bántottak, csupán az történt, hogy reggel, mikor ránk nyitottak és felkeltünk, észrevettük, hogy tele van a padló félig kiszáradt víztócsákkal...

[*Ravensbrückben*] nem akartunk hinni szemeinknek, hallucinációnak véltük, ami rögtön megérkezésünkkor történt. Mindegyikünk kapott egy elég súlyos csomagot, a svéd vöröskereszt ajándékát a Häftlingeek részére, megrakva minden földi jóval, margarin, keksz, csokoládé, tejpor, szárított gyümölcs, és cigarettával. Hozzáláttunk azonnal az evéshez (érthető, napok óta nem ettünk): mindent összevissza, pl. margarint keksszel. Kenyerünk sajnos nem volt, ezáltal a nagy zsírtartalmú margarin sokaknál különböző zavarokat okozott, de ha jól emlékszem, többnyire erős hasmenést, ami újabb áldozatokat követelt. Egy éjszakát töltve csak ott, másnap bevagoníroztak, avval a biztató mesével, hogy a határra, bizonyosan a közeli [*olvashatatlan*] határra gondoltak, ahol átadnak minket a svédeknek, cserébe német hadifoglyokért... Ez az út is örökké emlékezetemben marad! Először történt, hogy nyitott vagonban utazhattunk, igaz, két már nem egészen fiatal SS-szel, akik nem nagyon törődtek velünk, sőt elfogadták cigarettáinkat. Ez is már jó jel volt!

Április vége lehetett már, és valóban úgy nézett ki a dolog, hogy a front felé megyünk, mert az ellenkező irányból katonai szerelvények jöttek, és ahol a két szerelvény valamelyik állomáson vagy nyílt pályán vesztegelt hosszabb-rövidebb ideig, a német katonák átdobálták hozzánk kenyereiket – pedig még háború volt – mi pedig dobáltuk nekik cigarettáinkat. És mindez a két SS jelenlétében! De csak ezek után jött a meglepetések java. Egy ilyen veszteglés alkalmából feljött a vagonunkba egy volt kápo, zsidó lehetett. Rövid beszédet tartott, majd felszólított, hogy adjunk a kapott dolgainkból a két SS-nek, és énekeljük együtt a Heilige Nacht-ot⁷¹. Énekelünk sírva, a közelgő felszabadulás boldogító reményében. Elképzelhetetlen a Heilige Nacht-ot [*énekelni*] 1945 áprilisában, a még mindig náci Németországban, két fegyveres SS jelenlétében, kilátásba helyezve a közelgő felszabadulásunkat. Ezek után a kápo átszállt a következő vagonba. Sohasem láttuk többé a csavargóját, eltűnt nyomtalanul, miután felébresztett valamennyiünket. Nem tudom, vajon őt is félrevezették-e, vagy talán kénytelen volt ezt tenni? Megérkeztünk németországi kálváriánk utolsó állomására, Wöbbelin lágerbe⁷². Ez lenne tehát az a hely – gondoltuk magunkban –, ahol a csere le fog zajlani... Hamarosan rádöbrentünk, hogy cseréről szó sincs. Lehetséges, hogy volt valamilyen alapja a dolognak, lehet, hogy tárgyaltak erről, de az is lehet, hogy csak humbug volt.

Förtelmes hely volt! Rengeteg ember, éhség, piszok, alvás a piszokkal teli csupasz földön. Igaz, megengedték, hogy a közeli mezőn füvet, gyomot téphessünk magunk alá, nekem akkor már annyi erőm sem volt, hogy füvet szakíthassak

71 Stille Nacht (Franz Xaver Gruber, 1818): *Csendes éj* című népszerű karácsonyi ének. Ennek egyik visszatérő sora: Stille Nacht Nacht, Heilige Nacht (Csendes éj, szentséges éj).

72 Wöbbelin: A náci uralom legvégén létrehozott koncentrációs tábor Schwerintől kb. 30 km-re délre.

a földről. Itt még meg kell jegyeznem, hogy a magunkkal hozott svéd csomagjainktól a láger régebbi lakói vérszemet kaptak, nem tudtunk eléggé vigyázni, ahhoz már túl gyengék voltunk, így hát könnyen elszedték tőlünk. Az enyémet is kitepték a kezeim közül. Ma már meg tudom őket érteni, hisz az égségtől már állattá fajultak. És itt, ebben a szörnyű lágerben hallottam először kannibalizmus előfordulását. Lehetségesnek tartom!

Sohasem fogom tudni elfelejteni azokat a szörnyű jeleneteket, amikor valamilyen betegségtől vagy éhségtől elhunyt szörnyű csontvázakat két kezüknél fogva húzták végig az udvaron – már akik bírták – és bedobták a latrinába. Ezt csinálta az emberekből a faszizmus!

Közben május eleje lett. Egy délután bevagoníroztak minket, mert már innen is menekülni kellett. Hogy hányunkat préseltek egy vagonba, azt ki tudná megmondani. De arra emlékszem – és van még élő tanú is rá –, hogy másnap reggelig álltam egy helyben a lábaimon, a többiek közé préselve, hol aludva, hol már aléltan. Arra is emlékszem, hogy egy francia bajtárs megszánt engem, és a számba tett valamilyen orvosságot („medicament” – mondta, és németül hozzátette: „Du kommst recht!”⁷³). Hálával emlékszem rá vissza, igaza volt. Lehetséges, hogy az a pasztilla, amit adott nekem, megmentett. Ki tudja? Mindenesetre másnap reggel, mikor kizavartak a vagonból, élve másztam ki, bajtársaim segítségével, és meneteltünk vissza abba a borzalmas lágerbe. Mint utólag megtudtuk, a szerelvényt, természetesen velünk együtt, a levegőbe repíteni volt a szándékuk. Miért nem tették, nem tudom. Ahogy nagyon lassan vonszoltam magam, a barátomra támaszkodva, vissza a lágerbe, észrevettem egy előttem vánszorgó Häftling hátán egy nyitott hátizsákot és benne egy pár karalábét. Mit tesz az éhség, az élni akarás...! Belenyúltam és kivettem egyet, és úgy, ahogy volt, piszkosan, héjastól rágni kezdtem. Kedves ismeretlen bajtársam, ha élsz még, vagy ha már ott vagy, Jenseis von Gut und Böse⁷⁴, bocsáss meg nekem...

Még egy pár napig időztünk ezen a borzalmas helyen, mikor ránk köszöntött a felszabadulás napja, ha jól emlékszem, május 5-e.⁷⁵

De addigra én már teljesen legyengültem, éreztem, hogy itt a vég. Gondolatban elbúcsúztam mindenkitől és megbocsátottam mindenkinek. Megbékélve vártam a megváltó halált. Egyik bajtársammal egy közös bögrében kaptuk az utolsó vagy utolsó előtti nap a Zupe-t⁷⁶. Egy kanál neki, egy nekem. De én már akkor nem fogadtam be semmit, ahogy lenyeltem, abban a másodpercben végigfolyva a szervezetemben, hátul kifolyt. Úgy látszott, végem van! Ilyen állapotban, a saját és mások piszkában csendesen fekvődve, szabadultam fel. De én már ennek nem tudtam örülni, fel sem fogtam ésszel ezt az eseményt. A barátaim otthagytak, szétszéledtek, csak néhány még élő és a halottak maradtak a hodályban. Így fekvődtem békésen, irtózatos büdösen, míg egy közeledő tank dübörgése – hogy úgy mondjam – felébresztett. Azután láttam egy síró amerikai katonát felém

73 Medicament: gyógyszer. „Du kommst recht!”: „Rendbe fogsz jönni!”

74 Jenseit von Gut und Böse: Túl jön s rosszon.

75 A wöbbelini koncentrációs táborat az amerikai csapatok 1945. május 2-án szabadították fel.

76 Suppe: leves.

hajolni... Gondolom, hogy az ő utasítására kaptam egy Holtling felcsertől egy injekciót, és éltem tovább. Azután hallottam, hogy egy jármű áll meg a blokk előtt, és a fiúk felszállnak vagy leszállnak és a jármű elment. Nagy keservesen feltámaszkodtam, négykézláb kivonszoltam magam az udvarra, ülve maradtam a blokk bejárata közelében, hátamat nekitámasztva a blokk falának. Újra talpra állni, vagy legalább továbbvonszolni magam, már nem voltam képes. Hogy mennyi ideig ültem így, nem emlékszem. Egyszerre csak autódübürgésre lettem megint figyelmes. Pillanatok múlva egy nagy teherkocsi állt meg a blokk előtt, és előttem termett egy apró növésű szovjet katona, szó nélkül, és nem törődve pestist árasztó bűzömmel, felemelt és vitt az autó felé. Menet közben megkérdeztem tőle szlovák nyelven – látva ferde vágású szemeit –, milyen nemzetiségű vagy? Büszkén válaszolt: „Ja Tatar”. Köszönet, amit értem tettél, távbarát!⁷⁷ Egyébként ő sem volt a legjobb állapotban, a ruhája csupa sár és vérfolt volt, bizonyosan röviddel azelőtt még harcolhatott valahol a közelben. Wöbbelin abban a zónában volt, ahol a két győztes felszabadító hadsereg találkozott. Ahogy már említettem, magát a lágert az amerikaiak szabadították fel, de ez a tatár katona valahonnan a közelből jöhetett, hogy segítsen. Amellett szól az a tény is, hogy Ludwigslust, ahova az autó vitt, az amerikaiak kezén volt, de egy idő múlva átadták a szovjet megszállóknak.

Ludwigslust egy kisváros valahol Németországban.⁷⁸ Itt az amerikai megszálló hatóságok rendelkezése a németek egy elhagyott kaszárnyában kórházat rendeztetett be a részünkre. Végre szalmazsákokon fekhettünk. Megvolt a kórház, volt személyzet, ápolónők, csupán orvos és orvosság hiányzott. Lassan az is megoldódott, mindenhez időre volt szükség. És kaptunk újra enni, de sajnos többet a kelletténél, ez újabb tragédiához vezetett, de ez már a mi hibánk is volt, nem lehettünk normálisak, nem tudtuk felfogni, hogy agyonesszük magunkat. Hiába figyelmeztettek erre, nem használt, zabáltunk tovább. Nagyon sokan pusztultak így módon el. Jómagam is nagyon közel voltam ahhoz, hogy jóllakottan felforduljak. Borzasztó hasmenésem lett, ilyenkor mindig fogadalmat tettem magamnak, hogy nem eszem többé sokat, vigyázni fogok. És másnap kezdődött a dolog előlről!

Egyik barátom, aki gyakran hangoztatta, hogy bosszút fog állni a történekeért, ha hazakerül, nem került haza, egyike volt az elsőeknek, akik agyonették magukat. Talált egy hordó ruszlit és ette, illetve nyelte őket, előtünk halt meg az ágytálon ülve. Szegény barátom, már csak egy targoncán láttalak fekvve, lefelé lógó lábakkal. Még egy hasonló esetről szeretnék megemlékezni: mintha tegnap történt volna. Megindultak a kórházon kívüli juttatások a részünkre: az első ilyen szeretetsomagokat a franciák kapták. Az egyik mellettem feküdt és a kapott csokoládéját ette állandóan. Én kissé irigykedve és abban a reményben, hogy egy darabkát abból a csokoládéből nekem is juttat, de őt őszintén féltve is, rossz franciasággal mondtam neki, hogy ne egyen annyit. Erre csupán azt felelte: égal⁷⁹.

77 Távbarát: tatár elvtárs.

78 Ludwigslust az északnémet Schwerintől és egyben Wöbbelintől kb. 10 km-re délre lévő város.

79 Égalité: egyenlőség; égal: egyenlő.

Röviddel azután meghalt, kezében egy darab csokoládéval, a szájából pedig folyt valami barna lé...

Itt újra kaptunk csomagokat, ezúttal az amerikai vöröskereszt adományát. A háborúnak győzedelmesen vége lett, és az amerikai hadsereg részére küldött csomagokat miközöttünk osztották szét. Ezekben a kofferszerű csomagokban azután minden földi jó volt: pizsama, szappan, fésű, harisnya stb., stb. Csupa luxuscikk!

Lassan kezdtem magamhoz térni, összeszedtem magam mérsékelten. Mondhatnám, normálisan étkeztem. Az állandó hasmenés egy csodás amerikai gyógyszer hatására megszűnt. Le tudtam már ülni, sőt guggolni is, és minden segítség nélkül újra talpra állni, ami azelőtt lehetetlen volt. Kaptam két infúziót, melynek az összetétele – így mondták – vér és narancs volt. Valóban szinte éreztem, hogy tér vissza belém az élet. Kisebb sétákat tettem botra támaszkodva, elmerészkedtem egy közeli kertbe, egy pár hagymát kihúzni a földből. Nem volt megtiltva! Már érdekelt, mi történik a kórházunkon kívül. Nézegettem az amerikai katonaság különböző sportszerű játékait az udvaron. Kimentem szedegetni a játék közben alig érintett, eldobott cigarettáikat. Érdeklődni kezdtünk, hogy miért néz az őrséget álló katona állandóan felfelé. Német lányok és asszonyok mosták az emeleti ablakokat.

És egyszerre csak nagyon rosszul lettem, borzasztó fejfájdalmak gyötörtek, magas lázam lett, étvágytalanság. Így feküdtem napokig anélkül, hogy tudtam volna, hogy tifuszom van. Ez a tény csak a későbbiek folyamán lett megállapítva. Ludwigslustot az amerikaiak átadták a szovjet hatóságoknak. Ezt az átadást pontosan akkor bonyolították le, mikor ilyen állapotban feküdtem. Feloszlatták a kórházat, engem egy hordágyra fektettek, és egy vöröskeresztes betegszállító járművel elszállítottak [*olvashatatlan*]⁸⁰. Itt egy nagy, ugyancsak improvizált kórházba kerültem, ahol alaposabb kivizsgálás után, mint tifuszgyanúsát áthelyeztek egy a tifusz és hasonló betegségekben levők részére berendezett kórházfélébe, egy nagy park félreeső zugában. Itt végre meg lett állapítva a pusztá tény: tifusz. De hogy paratifusz-e vagy hastífusz, az nyitva maradt a mai napig. Tudniillik az elmúlt időben bevett különböző porok következtében állítólag ez már lehetetlen.

De hát szerencsésen ebből a bajból is kimásztam. Itt azonban még meg szeretnék emlékezni szeretettel teli hálával, arról az asszony[*ról*], aki egy napon megjelent, az egyik kórházban – talán már Ludwigslustban –, belga uniformisban, mint ápolónő, és látta, hogy milyen állapotban vagyok, hogy egyáltalán nem eszem semmit. Megitatott egy nagy pohár kesernyés folyadékkal, és látva, hogy ízlik nekem, milyen mohón iszom, sűrűn itatott. Mint később megtudtam, grépfrút volt az a csodás folyadék, amelyik – merem állítani – segített visszahozni az életbe. Néha, ha ideje engedte, elbeszélgettem velem, tanítónő volt valahol Belgiumban. De hogy beszélget két ember, két a náciakat gyűlölő ember, egy belga és egy magyar ajkú csehszlovák állampolgár? Németül! Tudniillik már említet-

80 Minden bizonnyal a Ludwigslusttól kb. 60 km-re nyugatra lévő Lüneburg városba szállították.

tem, hogy Kassa felszabadult, sőt közben egész Csehszlovákia felszabadult, és így Kassa újra Košice lett, és én csehszlovák állampolgár [lettem].

Ebből a járványkórházból „gyógyultan post typhus”⁸¹ diagnózissal áthelyeztek egy újabb kórházba, ahol utókezelésben részesültem. Innen augusztusban elbocsátottak: „Er hat Typhus durchgemacht, fühlte sich gut, hat leichte Kopfschmerzen”⁸² – átadták a hatóságoknak, kivittek a pályaudvarra, ahol már várt a „repatriánsokra”⁸³ egy hosszú szerelvény. És a szerelvény előtt rengeteg hazaszállítandó. Itt újra szelekció volt. De ne használjuk többé ezt a szót, hanem [helyette mondjuk azt, hogy] kiválasztás. Erre azért volt szükség, mert nagyon sok német is „haza” akart jutni Csehszlovákiába. Már elfelejtették a nem is olyan régen ordítóaszt, erőszakosságot és követelték: „Heim ins Ruckol!”⁸⁴ Letessékelték őket a vonatról, ott maradtak. Hozzám is intéztek egy-két kérdést, kicsit feltűnő volt tiroli zakóm és rövidre vágott hajam, a német frizura. E külsőség miatt még két esetben keveredtem gyanúba, de már csehszlovák földön, Peredben.⁸⁵ Először a postán igazoltattak, abban a hiszemben, hogy megszöktem a kitelepítés elől. Másodszor egy tüzeset alkalmából lettem gyanús, mert azt mondogatták, hogy a németek okozták a tüzet, engem pedig hallottak előzőleg valakivel beszélgetni németül.

Utunk hazafelé nagyon kellemes volt, minden tekintetben. Kb. egy hétig tarthatott, míg eljutottunk Peredbe. Hálókocsiban, ha nem is I–II–III., de feltétlen IV. osztályú hálókocsiban, kényelmesen, ágyban fekvé, konyhával, orvosi szolgálattal, német személyzettel, kik az örömtől, hogy hazamegyünk végre, lelkesen, egész úton kiszolgáltak minket. Rövid peredi tartózkodás után elindítottak vonattal, de ezúttal már csak fapadokon ülve az ismeretlen [olvashatatlan: helységbe]. Mi itt rekedtünk, mert Košicéra még nem volt rendes járat, a hidak fel voltak robbantva. Egy üres, elhagyott lakás padlóján aludtam és a népkonyhán étkeztem.

Egy napon összefutottam egy gyerekkori barátommal, aki hivatalos ügyben ott járt, egy akkor még csak „faszénnel” üzemeltetett autóval. Nagyon megörültünk egymásnak, feltett a megrakott kocsi tetejére és elindultunk Košice felé. Még felvett két košicei kislányt is, akik szintén Németországból jöttek, ezek a gyerekek egész nap, úton hazafelé [olvashatatlan] nótákat énekeltek. Én többnyire a kályhával voltam elfoglalva, gyakran kellett ráraknom a fadarabokat, hogy a kocsi fennakadás nélkül gördülhessen. Nagyon sokat töprengtem egész úton, vajon ki lesz otthon? Ki jött vissza? Mihez kell kezdeni az életemmel, ha már életre lettem ítélve?

81 Post typhus: tífusz utáni.

82 „Er hat Typhus durchgemacht, fühlte sich gut, hat leichte Kopfschmerzen”: Túlélte a tífuszt, jobban érzi magát, könnyebb fejfájása van.

83 Repatriálás: hadifoglyok és polgári foglyok, menekültek, áttelepültek visszatérése, visszaszállítása hazájukba.

84 Heim ins Ruckol! Lefordíthatatlan, ill. értelmezhetetlen. Jelentése: haza „valahova”.

85 Pered (Tešedikovo) a szlovákiai Nyitra kerületben található helység.

A véletlen mit tesz? Aznap, mikor a kocsink egy Košice előtti faluban átro-
bogott, a jövődő feleségem is, akivel már a háború előtt együtt jártunk, éppen
ott tartózkodott egy rokonánál. Délután, dolgukat végezve, falusi szokás szerint
kiültek a ház előtti kispadkára. Hirtelen átrobogott egy teherkocsi, a tetején egy
ülő alakkal, Košice irányába mozogva... Azt mondja a jövődő feleségem: „Te, én
láttam Nándit az autó tetején.” Mire a válasz: „Bolond vagy te!” – Másnap talál-
koztunk, már nem véletlenül... Összeházasodtunk. Ennek már 50 éve.

Košice, 1981

1945. május elején tartották elölve a lakóit befogást. 197
Ő-ban csak pár napot töltöttünk, átvitték a közeli Sachnenbaurondba, majd
rövidesen újra vissza Ó-ba, ahol éppen szakembereket, technikusokat kerestek egy
repülőgép gyár részére. Jelenlétünk egy részben véletlen a kockázatot, hisz melyik
kőünk volt a repülőgép gyártás tervén szakemberek – is rövidesen utunk engedélyt
ad a szakembereket az ő kis csoportot munkára helyünk felé. Jól emlékszem
mire ott éltünk a lakóit, megmaradtunk, igaz erősen letörve, lezengülve,
de mégis élve. De a felszabadulásról egyidejűleg készült volt egy újabb hír-
dezés a megmaradtaknak. Erre még vissza térünk. Ő-ban nem akartunk
maradni, mert nem történt nekünk a kettőnk, tudtuk, bevált, hogy nem
fogunk mintha sokáig élni, vagy megélni, vagy kettőnk, tovább viselni.
Lajnos így is történt, akik ott maradtak, elpusztultak, nem tudom, hol és mikor.
Ő-ban tehát megmaradásunkra mindenünket elvettük, nekem még a szem-
szegycsont is, ez a könyv megintsem az életünkbe került, melyről Holgóni ker-
tem. Hozzájárultunk, szétkeltük – már jóformán meg sem ismertük egy-
mást, kőnk a fűtő, majd beültetettük a szőlőre szőlő rönkökbe.
Amor este „pompás” vacsora kapunk, jó de nagyon vélet, ami nem is érdekel, hisz
mire nem éltünk. Valami rivi hal lenni félé lakott. Elvittük a 14- vagy
15-ik blokkba. Egy órára felkötve egymástól kisebb távolságokan so-
rakoztunk a blokkok, a mi blokkunk a felkötés közepén volt, pontosan a leg-
kegyelmesebb részen, ahol egy ~~egy~~ emeletes épület volt, egy akasztó is rajta
a gépfejjel, melynek alatta készült erőre pontosan felénk volt irányít-
va. Nagyjában így emlékszem Ó-ra.

Az emlékirat egyik kéziratos oldala